Şemseddin GÜNALTAY

İSLAM ÖNCESİ ARAPLAR VE DİNLERİ

ANKARA OKULU

Şemseddin GÜNALTAY: 1883'te Erzincan Kemaliye'de doğdu. Bir müddet Üsküdar'da Ravza-i Terakkî'de, bir müddet de Vefa İdâdî'sinde okudu ve buradan mezun olunca Dârulmuallimin-i Âliye'ye kaydoldu. Buradan mezun olduktan sonra Lausanne Üniversitesi Tabiiyat bölümünde öğrenimini devam ettirdi. Günaltay, özel olarak Arapça ve Farsça öğrenmiş, dini ilimleri tahsil edip medreseden icâzetname almıştır.

1913'ten itibaren *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* mecmualarında, 1914'ten itibaren ise *İslam Mecmuası*'nda yazılar yazdı. 1914'te Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi ve İslam Kavimleri Tarihi Kürsüsü'ne müderris olarak tayin edilmiş, Süleymaniye Medresesinde Dinler Tarihi ve İslam Felsefesi okutmuş, İlahiyat Fakültesi Dekanlığına seçilmiş ve İslam Dini Kürsüsü Müdürlüğüne getirilmiştir.

1915'te Bilecik milletvekili olarak siyasi hayata atılmış. 1923'te BMM ikinci devresinde Sivas Milletvekili seçilen Günaltay, 15 Ocak 1949 ile Mayıs 1950 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanlığını yapmıştır. Günaltay, başbakanlığı döneminde Ankara İlahiyat Fakültesini açmıştır.

19 Ekim 1961'de hayata gözlerini yuman Günaltay'ın yayınlanmış eserleri şunlardır:

Zulmetten Nura, Hurafattan Hakikata. Maziden Atiye. İslam Tarihi. Tarih ve Müverrihler. Felsefe-i Ulâ

Ankara Okulu Yayınları: 8

© Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Dizgi ve kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, kapak baskısı, cilt: Salmat Mat. San. Tic. Ltd. Şti.
Birinci basım: Ekim 1997
İkinci basım: Nisan 2013

ISBN 978-975-8190-02-7

Ankara Okulu Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 İskitler/Ankara
Tel/Faks: (0312) 341 06 90
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

İslam Öncesi Araplar ve Dinleri

Şemseddin GÜNALTAY

Sadeleştirenler
M. Mahfuz SÖYLEMEZ - Mustafa HİZMETLİ

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2013

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ **7**

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN VE ARAPLAR **9**

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN VE DİNLERİ **25**
Arapların Menşei 33
Bâide Arapları-Bâkiye Arapları 35
Kahtanî ve Adnanî Araplar 39
Kahtanîler 41
Sebeliler 42
Himyerîler 44
Güney Arabistan Dışındaki Kahtanîler 44
Gassanîler 45
Lahmîler 47
Adnanîler 48
Mekke ve Kureyş Kabilesi 51
İslam Öncesi Arapların Dinleri 64
Arabistan'da Peygamberler 74
Hanifler 80
İslam Öncesi Yarımadanın Dışından
Arabistan'a Giren Dinler 84
Sabiîlik 85
Yahudilik 87
Hristiyanlık 91
Dipnotlar 97

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN'DA AİLE **107**
Cahiliye Araplarında Sosyal Yapı 111
İslam Öncesi Araplarda Sosyal Sınıflar 116
Cahiliyede Kadın 119
Cahiliyede Nikah ve Boşanma 124
Araplarda Hurafeperestlik, Kahinlik-Arîflik 127
Cahiliye Araplarında Falcılık 136
Dipnotlar 139

DİZİN **147**

SUNUŞ

Kur'an'ı anlama hususunda onun indiği ortam ve şartları bilmenin ayrı bir önemi vardır. Kur'an'ın indiği dönemde Arap Yarımadasında kimler vardı? Nasıl bir hayat yaşıyorlardı? Siyasi, dini ve sosyal yapıları nasıldı? Hayatın hakim rengi ne idi? Daha da çoğaltılabilecek bu ve benzeri sorulara cevap verebilmek için Kur'an'ın (vahiyden bihaber anlamında) cahiliye olarak nitelediği İslam öncesi Arap toplumu ile ilgili inceleme ve araştırmalara ihtiyaç duyulmuş ve konuyla ilgili çeşitli çalışmalar özellikle Batılılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Konuyla ilgili Türkçede Neşet Çağatay'ın çalışması dışında bilebildiğimiz kadarıyla müstakil bir çalışma mevcut değildir. Söz konusu çalışma ise daha çok siyasi tarih mahiyetinde olup dini ve sosyal yapıyla ilgili derinlikli araştırmalara duyulan ihtiyacı karşılamaktan uzaktır.

Biz bu ihtiyacı bir nebze olsun karşılayabilmek maksadıyla Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay'ın *Darı'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda ve *Sırat-ı Müstakim*'de Osmanlıca olarak yayımlanan üç makalesini sadeleştirerek, günümüz Türkçesiyle okuyucuya sunduk. Bu makaleler N. Çağatay'ın çalışmasından önce yayınlanmasına rağmen daha derin analizler içermektedir.

Birinci makalede "İslam Öncesi Arabistan ve Araplar" başlığı altında yarımadanın coğrafi, siyasi, ekonomik ve etnik yapısının kısa bir panoraması çizilmektedir. Arapların kökeni, kabilevi yapıları, kabileler arası çekişmeler ve başlangıçtan o döneme kadar tarihleri de kısaca ele alınmaktadır.

İslam öncesi Arapların dini eğilimlerinin incelendiği ikinci makale, "İslam Öncesi Araplar ve Dinleri" başlığını taşımaktadır. Animizm, totemizm gibi en eski dinlerden başlayarak Arapların dini eğilimlerinin incelendiği makalede yarımadaya putperestliğin ne şekilde girdiği anlatıldıktan sonra Arapların Yahudilik, Hıristiyanlık ve Haniflik konusundaki tutumları incelenmektedir.

"İslam Öncesi Arabistan'da Aile" başlıklı üçüncü makalede Araplarda aile kurumunun en eski dönemlerden beri geçirdiği gelişim süreci ele alındıktan sonra sözkonusu dönemdeki durumla ilgili bilgilere yer verilmektedir.

Bu makaleler Arapların İslam öncesi tarihlerini her yönüyle aydınlatmamakla beraber ele aldığı konularla ilgili doyurucu bilgiler vermektedir. Yazar, bu konuyu bizim üzerinde çalışmakta olduğumuz İslam Tarihi-birinci kitap-başlıklı çalışmasında daha detaylı bir şekilde incelemektedir. İnşallah bu çalışmayı da okuyucunun istifadesine sunmak niyetindeyiz.

Bu eserin size kadar ulaşmasında emeği geçenlere, çalışmalarımızı destekleyen ve katkıda bulunanlara teşekkür etmek, yerine getirmekten zevk duyacağımız bir borçtur. Çaba bizden, başarı ve yardım Allah'tandır.

M. Mahfuz SÖYLEMEZ - Mustafa HİZMETLİ
Eylül, 1997
Ankara

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN VE ARAPLAR*

Arabistan; İslam'ın beşiği olan bu bölge, toprak itibariyle yaklaşık olarak Fransa'nın üç katı kadar bir genişliğe sahiptir. Fakat bu bölgenin geneline çok az yağmur yağdığı için sonsuz çölleri, bitki örtüsünden yoksun gibidir. Sıra dağlar ile ayrılmış olan geniş kum denizlerinin birçok yerinde Atlas Okyanusu kadar büyük vahalar mevcuttur.

Denizle yaylaların arasında bulunan bölgelerin dışındaki yerler hemen hemen yerleşime müsait değildir.

Kızıldeniz boyunca uzanan sahiller, kırmızı toprak ve parlak kayalarından oluşan dağlarla çevrilidir. Yukarıda anılan bu dağlar yalçın kayalar, dik uçurumlarla deniz kıyısına kadar uzanır.

Arka tarafta bulunan kısımlar çıplak kayalardan oluşur ve aşama aşama yükselen paralel sıradağlarla çevrilidir. Dağların aralarında bulanan dar vadilerde, kış yağmurları bittiği zamanlar ancak derin kuyular kazarak su elde edilebilir.

Toprak ve bitki örtüsüne elverişli olan kısmı oldukça sınırlı olan bu bölge, eskiden beri Hicâz adıyla anılırdı.

Arabistan'da eskiden beri Araplar oturmaktaydılar. Sami dillerden olan Arapça, Fenikece ve Keldanice ile aynı kaynaktan doğmuştur.

* Bu makale *Sırat-ı Müstakim* dergisinin 151. ve 152. sayılarında yayınlanmıştır.

Risaletten önce Araplar bu geniş çöllerde kabileler halinde yaşarlardı. Kabileler birbirleriyle sürekli savaş, mücadele ve kan dökmekle zaman geçirirlerdi. Yalnız Yemen ve Hicâz taraflarında oturmakta olan kabileler buralarda yerleşime elverişli gördükleri yerlerde şehirler, kasabalar kurmuşlardı. Fakat kabilelerin çoğu çöllerde koyun, keçi ve deve sürüleriyle beraber yaşarlardı. Sürülerine otlak sağlamak için bir yerde verimli bir vaha bulunduğunu haber alır almaz çadırlarını toplayarak oralara giderlerdi.

Kısacası Araplar da kendilerine benzer diğer milletler gibi göçebe bir şekilde yaşamlarını sürdürürlerdi.

Bedeviler, zor yaşam koşulları ile boğuştukları halde kanaatkarlıklarına asla halel getirmezlerdi. Biraz süt ve hurma ile oldukça sade bir yaşama katlanırlardı. Giyim olarak sürülerinin yünlerinden ürettikleri palto ve gömleklerle yetinirlerdi. Az yerlerdi. Süt, hurma ve darı gibi şeylerle kanaat ederlerdi. Zengin sürü sahipleri, cins atları, hızlı develeri, güzel ve çevik köleleri ile gurur duyarlardı.

Bedevilerin tümü olağanüstü denilecek kadar usta birer savaşçı idiler. Silahları hafîf bir mızrak, bir yay ve yuvarlak, küçük bir kalkandan ibaretti. Yalnız zenginler atlı olarak savaşırlardı. Kabile fertlerinden birine yapılan bir hakaret tüm kabileye yapılmış kabul edildiğinden kabileler sürekli hareket halinde bulunur, birbirleriyle savaş ve kavga ile uğraşırlardı.

Kendi bölgesinden zengin bir kervanın geçtiğini haber alan kabile, yolları keser, kervanı vurur, malları yağmalardı.

Bedeviler yirminci asırda bile bu alışkanlıklarını hiç değiştirmeksizin korumakta ve uygulamaktadırlar. Hacı kafilelerine yapılan saldırıların ta İslam'dan önce uygulanan bu alışkanlıkların sürdürülmesi dürtüsüyle meydana geldiği şüphesizdir.

Miladi yedinci asrın ilk yarısında Arabistan, bir taraftan Suriye'ye hakim olan Doğu Roma İmparatorluğu ile diğer taraftan Babil taraflarına doğru Fırat nehri ile Bizans İmparatorluğundan ayrılmış olan İran İmparatorluğu ile sınır olduğu gibi, Kızıldeniz ile de Habeşistan'dan ayrılıyordu. Basra Körfezi, Hint Okyanusu gibi o dönemde geçilmesi mümkün olmadığı varsayılan bölgelerle de Hint kıtasından ayrılmıştı.

Çöllerdeki sınırı ise ufukları kadar belirsiz kum tepecikleri oranında değişkendi. Bu sınır, Firavun çölleriyle Mısır'a, Mezopotamya'nın sessiz ve sakin çölleriyle Şam'a, Palmira'ya, Ba'lebek'e kadar uzanıyordu. Arabistan, başlıca Hicâz, Yemen ve Necd bölgelerine ayrılmıştır. Hicâz bölgesi Kızıldeniz'e paralel olarak uzanan kurak ve dağlık kısım olup lav vadileri ile kuşatılmış, güneyde Yemen'e kadar uzanan bir bölgedir.

Yemen ve güney bölgesi sahilleri, bir taraftan Kızıldeniz, diğer taraftan Atlas Okyanusu'nun uzanan dalgaları ile okşanmakta olup Arabistan'ın en verimli kısmı sayılır. Yemen, kutsal kitaplarda dahi şöhret kazanmıştır. Süleyman (as)'ın sevgilisi olan Belkıs, Yemen'de, Sebe şehrinin hakimi idi. Necd ise bir taraftan Suriye'ye diğer taraftan denize kadar uzanan geniş bölgeden ibaret olup Arabistan'ın yüksek bölgelerini oluşturur. Sonuçta asıl çöl denilen kısım gelir. Birçok yerinde güzel vahalarla süslenen bu kum denizi bir taraftan İran ve diğer taraftan Filistin topraklarına kadar uzanır.

Eskiden kabileler, kervanlar ve kafileler dalgalar üzerinde sallanan gemiler gibi bu kum denizleri içinde dönüp dolaşırlardı.

Arabistan halkı ailelerden, çadırda oturan göçebelerden, kabilelerden oluşurdu. Kabilelerin çoğu Mısır ile Hint

okyanusu arasındaki Kızıldeniz sahillerinde çadırlarda yaşamlarını sürdürürlerdi.

Bu kabileler birbirleriyle çoğu zaman savaşarak, nadiren de ittifak halinde bulunurlardı. Arap kabileleri bağımsızlık ve hürriyetlerini korumaya büyük özen gösterirlerdi.

Kabilelerden servet ve sayıca güçlü olan ve savaşlarda şöhret kazananlar, zaman zaman birleşerek küçük kabileleri de himayelerine alırlardı. Bu suretle oluşan iki birleşik güç çoğunlukla birbirleriyle savaşırlardı. Doğal olarak bu savaşlar kabilelerden birçoğunun mahvolmasıyla sonuçlanırdı.

Tesadüfen böyle bir nüfuzu elde eden kabile, hiç bir geleneksel temele dayanmadığından doğal olarak uzun süre dayanmazdı. Savaş sırasında şansın yaver gitmesiyle kazanılan nüfuz, çok defa büyük bir yenilgi sonucunda tamamen kaybedilirdi.

Kabilelerin birleşmesinden meydana gelen bu küçük cumhuriyetler arasındaki sürekli mücadeleler, Arabistan'ın kum çöllerini al kanlara boyuyor, ortalığı darmadağın ediyor, kabilelerin varlıklarını temellerinden sarsıyordu. Ne bir dini lider, ne bir diktatör, ne bir hükümet, ne de nüfuz sahibi milli bir meclis, kısacası hiç bir güç, birleşik kuvvetlere dahil olan kabile fertlerinin, memleketi anarşiye sevk eden keyfî hareketlerini sınırlayacak bir kanun koyamamıştı. Çünkü böyle bir güç oluşamamıştı. Birleşik kuvvetler lidersiz, merkezsiz, sadece kendilerine özgü bir garip cumhuriyetten ibaretti.

Bu güçleri oluşturanlar ise, miras yoluyla liderliği elde etmiş olan küçük kabilelerin şeyhleri idi. Asıl büyük cumhuriyetin sahip olamadığı nüfuz, kabile şeyhlerinde -gelenek ve görenekleri sayesinde- fazlasıyla bulunuyordu.

Fakat şeyhin mutlak surette sahip olduğu bu nüfuz, uygulamada az çok değişikliğe uğrar, katılım gerçekleşirdi.

Akıllı, tanınmış kabile yaşlıları, zenginler, savaşta şöhret kazanan kahramanlar, fesahat ve belagatları ile seçkin şairler, kısacası kabile fertlerinden az çok öneme sahip olan her birey, şeyhin çadırında toplantıya katılarak kabileye ait önemli meseleleri tartışmaya ve gerekli olan kararları -genel görüşlere göre- almaya çalışırdı.

Ne kitapları ne de yazılı bir kanunları mevcuttu. Ama herkesin saygın belleğinde yer tutan kutsal gelenekler, her türlü saldırıdan korunmuş bulunan halk inançları, yazılı kanunların ve tüzüklerin üzerinde bir öneme ve nüfuza sahipti. Her kabile atalarının adıyla anılırdı.

Kabileler siyasi olarak ne kadar serbest yaşıyorlar idiyse din hususunda da o derece özgür idiler. Bazıları putlara, bazısı güneş, ay ve yıldızlara tapıyorlardı. Bir kısmı, insanın ölümünden sonra ebediyen yok olacağına, bir kısmı da tenasüha inanıyordu.

Kabile fertlerinden birisi ölünce, en çok sevdiği deve veya atlarından birisini mezarının başucuna bağlayarak çaresiz hayvanı açlıktan ölünceye kadar orada bırakırlardı. Bu şekilde, ölen kişi gittiği alemde sevdiği bineğini binmeye hazır bir şekilde bulmuş olacaktı... Araplar çoğu mezarlıkta mevcut olan ve acı acı öten bir tür çöl baykuşunu ölülerin ruhu olarak düşünürlerdi. Taş veya ağaçtan yaptıkları putlara -ki tanrıları temsil ederlerdi- ibadet ederlerdi.

Sınırlarda dolaşan kabilelerin ilkel dinleri ara sıra ilişkide bulundukları komşu milletlerin dinleriyle az çok karışık idi. Örneğin kabilelerden bazılarının inançlarında İran, Roma, Yunan ve Yahudi hurafelerine rastlanabilmekteydi.

Her şeyh, kendi kabile fertleriyle kölelerin hayatına mutlak hakim idi. Yaratılışı bozan bir inanç, vahşi bir gelenek, fakir ailelere kız çocuklarını diri diri toprağa gömme hakkı veriyordu.

Savaşlar ve mücadeleler, kabile fertleri arasında sıradan olaylar olmuştu. Bir aşağılama, şiddetli bir davranış, ölüm ile sonuçlanıyordu. Öldürmenin cezasının ise ya diyet ya da yine ölüm olması şarttı.

Kana kan ile karşılık verme vahşi geleneği, büyük bir kanun gibi korunuyordu. İntikam almak kutsal görevlerden sayılıyordu.

Kaçırılmış bir kız, çalınmış bir köle, bir cariye, bir at, bir deve, diyeti ödenmemiş bir öldürme, bir kan davası iki kabile arasında senelerce süren savaş ve mücadeleye sebep olurdu. Böyle bir olay her iki kabilenin de yok olmasının başlangıcı olurdu. İki kabile arasında ortaya çıkan bu tür bir mücadeleye, bazen müttefik kabileler de karışır ve bu yolla bütün Arabistan baştan başa kan gölüne dönerdi. Bununla beraber kabile fertlerinin birçok hususta ortaya koydukları insanî görevler ve üstün faziletler insanı hayrette bırakacak derecede yüce idi.

Örneğin, misafirperverlikte inanılmayacak kadar lütufkar idiler. En azılı bir düşman bile bir kere elini kabile kadınlarından birinin eteğine temas ettirir veya kabileye ait bir çadırın ipini tutmayı başarırsa artık kendisini her türlü tehlikeden korunmuş görebilirdi. Düşmanı ve rakibi olan kabile arasında korkmadan rahat bir şekilde dolaşırdı. Çünkü kabilenin namusuna sığınmıştı. Kabile fertlerinden herkes bu düşmanı -kendi yurtlarında bulunduğu süre içinde- korumak ve kollamak zorunda idi. Araplar, cesur, mert, cömert, kahraman insanlardı. Belagat ve fesahata, şiir ve müziğe eskiden beri tutkun idiler. Bu nedenden dolayıdır ki, Araplar edebiyata oldukça fazla önem vermişlerdir.

Araplar büyük, seçkin şairlerin eserlerini hafızalarına kazıyarak bu değerli parçaları nesilden nesile aktarırlardı. Kadim Yunanlıların olimpiyat oyunları gibi kadim Araplarda da özel günlerde şiir ve hitabet (fesahat) yarışmaları vardı.

Fesahat ve belagatları ile şöhret kazananlar, şairler topluluğu içinde üstün bir yer edinenler, mensup oldukları kabileler için sonsuza dek övünç kaynağı olurlardı. Dinleyicilerin en çok beğenisini kazanan manzumeler, levhalara yazılarak Kabe duvarlarına asılırlardı.

Araplar cahiliye döneminde bile Kabe'yi Muazzama'ya karşı derin bir saygıya sahip idiler ve belli günlerde (Hac mevsiminde) ziyaretine akın akın koşarlardı. İşte bu nedenden dolayı Kabe duvarına asılma şerefini kazanan üstün eserler, ziyaretçiler tarafından ezberlenerek Arabistan'ın en uzak köşelerine kadar götürülür, oralarda yayılırdı. Bu eserler tarihte *Muallakat-ı Seb'â* adıyla ün kazanmıştır.

Bir milletin edebi eserleri, hislerinin, düşüncelerinin ve inançlarının çizilmiş olduğu bir tablodur. *Muallakat-ı Seb'â*'da dahi bu bedevî yaşamın en az bilinen renklerine kadar tasvir edilmiş olduğunu görüyoruz. *Muallakat-ı Seb'â*'da hamasi bir şekilde aşka, belaya uğramaya, kabilelerin inançlarına dair gayet parlak ve renkli sahneler vardır. Örneğin, çölde yaşayan şair, bir zamanlar sevgilisiyle oldukça mutlu yaşantılarının beşiği olan çadırı, bir zamanlar mamur ve saadetle dopdolu olan sevgilisinin ikametgahının yıkık harabelerini ziyaret ederek, oralarda geçirmiş olduğu mutlu anlarını hatırlayarak etkilenir, ruhî ızdıraplarını, kalbî sıkıntılarını, hüzünlü bir ifade ile tasvire çalışır, bundan sonra manzumesine başlardı.

Bu tür bedevî bir hayat yaşayan bir milletin ruhunu titretecek, yüreğini sızlatacak hüzünlü bir etki meydana getirebilmek için en uygunu bedii bir üsluptur.

Daha sonra şair, sevgili devesinin ve güzel bakışlı sevgilisinin savaş ve barış durumunda, uzun yolculuklarda, can dostu olan bu iki yoldaşın seçkin vasıfları ve meziyetlerini saymaya başlardı.

İmriü'l-Kays'ın ünlü *muallakâ*'sında tamamıyla bu metot izlenmiştir. *Muallakâlar*, bir dram sahnesinin son perdesinde huzura arz olunan süslü bir tablo gibi muhteşem, gönül okşayıcı bir tasvir ile bitiyordu. Toprakla yakın dost olan bedeviler şiirlerinde sürekli sonsuz çöllere ait manzaralar, aşkla karışık özel yaşamlarına dair sahneler görmek isterlerdi. Kendilerini en çok heyacanlandıran konu, samimi bir kederle bezenmiş bir macera, saf ve ilkel bir aşk sahnesini tasvir eden şiirler ve manzumeler idi. Büyük şairlerin biyografileri, mensup oldukları kabilelerin tarihi demekti. Kahramanlar, şairler, işte bir kabilenin tarihi!...

İmriü'l-Kays; cahiliye döneminin bu ateşli şiirlerinin şairi, aynı zamanda kabilesinin en ünlü kahramanı idi. Bıraktığı ölümsüz *muallakâsı*yla edebî dehasını ortaya koymuştur.

Çölün kahramanı, savaşçı şair, muallakâsında aşk ve sıkıntılarını, savaşlarını, şanssızlıklarını, sevgiliye kavuşma anlarını, sevgiliden ayrı kaldığı zamanlarını kendisine özgü emsalsiz üslup ile tasvir etmiştir.

İmriü'l-Kays ünlü *muallakası*na yaklaşık olarak: "Arkadaşlar burada durunuz, sevgilimin anısına bu kum tepeleri arasında bulunan ikametgahının kalıntılarını anarak ağlayalım.

Burada esen kuzey ve güney rüzgarlarının oluşturduğu kasırgalar bile bu sevimli menzilin, sevgilinin ikametgahının son izlerini tamamıyla silememiştir. Dostlarım bana, gönül yaralarımdan etkilenerek, çevik hareketlerimi durdurarak bana sabır ve tahammül tavsiye ediyorlar.

Maalesef, şimdi benim için yegane teselli kaynağı, buraları göz yaşlarımla sulamaktır. Ama göz yaşlarının çevreye dağılmış kalıntılara hayat vererek, şu ıssız yerleri acaba şenlendirebilecek mi? Heyhat ..." diye başlıyor ve şu beyitleri söylüyor:

Tudih'ten Mikrat'a ve Dahul'den Havmel'e kadar olan yerler arasındaki dalgalı kısımların azaldığı ve inceldiği sıkt-ı liva'da durunuz. Sevgiliyi ve onun yurdunu anıp ağlayalım...

O yurt üzerindeki izler henüz ortadan kalkmamıştır; Çünkü güney rüzgarının bozduğu ve kapattığı bu izleri kuzey rüzgarı tekrar dokumaktadır.

O yurdun alanlarında ve su bataklarında beyaz geyiklerin karabiber taneleri gibi tersleri görülür.

Ayrılık sabahı, onlar, yüklerini denk yaparlarken mugaylan ağaçlarına çekilen ben; yüzüme ebucehil karpuzu sıkılmış gibi (göz yaşı dökerek ağlıyor) idim.

Arkadaşların, altlarındaki develeri durdurarak orada bana: "kendini hüzün ve kedere bu kadar kaptırma, biraz toparlan" diyorlardı.

Benim şifa bulmam bol bol göz yaşı dökmemle olacaktır. Fakat bu yok olmuş izler üzerinde ağlanılacak, feryat edilecek bir nokta mı var?

Bu sevgiliden öncekiler de, Mes'el dağındakiler, Ummü'l Hüveyris ve onun komşusu Ummu'r Rebab'ta olduğu gibi...

Bu iki sevgili ayağa kalktıkları vakit onlardan hafif saba rüzgarının getirdiği güzel kokulu fil kokuları gibi misk kokusu yayılırdı. İçimden aşk ve sevdanın coşmasıyla göz yaşlarım göğsüme doğru boşandı. O kadar ki kılıcımın (hamail vari) sırını da ıslandı.

O sevgililerin ne iyi, ne mesut günlerini gördün sen İmriü'l Kays... Hele Dareti Cülcül günü ne gündü?...

O gün genç kızlara altındaki bineğimi kesmiştim. Onların, yerde kalan eşyamı üleşerek develerine yüklemeleri ne hoştu...

O genç kızlar devemin kızartılmış etinden birbirlerine ikram ediyorlardı. Devemin top top bükülmüş yağları; beyaz, ham ipek gibiydi.

Gene o gün mahfeye, Uveyzenin mahfesine girmiştim (fakat, rahat durmadığım için): "Yazıklar olsun sana. Beni yaya yürümeye mecbur edeceksin" demeye başladı.

Bedevîler tabiatları itibariyle bu çöl şairlerinin duygu yüklü çobanlık yaşamlarından olağanüstü zevk duyarlardı. Kahramanlarının, şairlerinin yaşam serüvenleri de şiirleri kadar hazin ve o oranda aşk doludur.

Arabistan'ın genel nüfusu hiç bir zaman genişliği ile orantılı bir düzeye çıkamamıştır. Sonsuz çöller, kaynakların kayboluşu veya uzaklığı, kayalar, lavlardan oluşan sahralar, kumlar, aynı toprakları paylaşmaya dayanan ve hiç bir şey kazandırmayan çobanlık hayatı, geçtiği yerleri kasıp kavurmaya dayanan göçebelik, ziraat ve çiftçiliğin yokluğu, nesli yok eden, temellerinden kurutan sürekli savaşlar, bunların tümü Arabistan nüfusunun çoğalmamasının temel nedenlerini oluşturuyordu.

Arabistan baştan başa iç çekişmeler içinde kıvranıyor ve inliyordu. Sonsuz, ıssız çöllerde hayat izleri nadiren görülebiliyordu.

Kısa bir süre sonra bütün dünyayı istila edebilecek kadar büyüklük ve güç ortaya koymuş olan Arapların sayısının o dönemlerde ancak iki üç milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Arapların en medeni kabilesi Kureyş idi. Bununla beraber bunlar da bedevî hayattan büsbütün kurtulamamışlardı.

Kuvvet ve nüfuzları, haysiyet ve asaletleri özellikle Mekke'yi Mükerreme'de oturuyor olmalarının bir sonucu olarak komşu kabilelerin saygı ve sevgisini kazanmışlardı. Kabe'nin koruyucusu ve hizmetçisi olmak o dönemlerde dahi büyük bir şeref sayılmaktaydı.

Birçok kabile gibi Mekkeliler de bir tür aristokratlar cumhuriyeti tarzında idare ediliyordu.

Her aile reisi asalet, gelenekler ve serveti oranında yönetimde az çok söz sahibi sayılıyordu.

Araplar, hürriyetlerine düşkün, yiyecek ve giyimlerinde sade, soylu ve seçkin, misafirperver, şen, zeki, uyanık, çevik ve gururlu bir milletti. Arabistan'da egemen olan kanun ise, aşk ve intikam esasları üzerine kurulu idi. Bunlar çoğunlukla ifrat derecesine vardırılırdı. Yol kesmek, yağma ve çapulculuk, mağlubun hürriyet hakkı ile beraber kişisel haklarının da galibin eline geçmesi, savaşta yenilen kabile hakkında her türlü haksızlığın serbest olması gibi anlayışlar kadim geleneklerden sayılırdı. Aynı ırka mensup olan kabileler, sürekli birbirleriyle boğuşur, birbirlerini boğazlamaktan zevk alırlardı. Bütün Arabistan cehalet ve anarşi kabusları altında eziliyor, boğuluyordu.

Arapların dinine gelince; bunlar genelde putperest idiler. İçlerinde tek tük Yahudî ve Hristiyan da vardı.

Putların çoğu insan şeklinde taştan yontulmuşlardı. Örneğin Hübel akikten yapılmıştı. Bazı kabilelerin putları aslan veya başka hayvan şeklinde idi. Başlıca kabileler, putlarını Kabe'ye koyarlardı. Lât, Menât, Nâile, İsâf en ünlü putların isimleridir.

Mekke, Müslümanlar tarafından fethedildiğinde Kabe'nin içinde, kurşunla ayaklarından üstünde bulundukları taşlara yapıştırılmış 360 kadar put bulunmuştu. Doğal olarak o zaman, bu putların tümü yerle bir edildiler.

Bununla beraber düşünen Arapların bir kısmı putperestliği eleştirip bir olan Allah'ın var olduğunu kabul ediyor ve O'na inanıyorlardı. Hz. İbrahim ve İsmail'den devraldıkları inançlarının ancak bu kadarını koruyabilmişlerdi.

Resulullah'ın risaletinden önce, Kuss b. Sâide, Ukâz Panayırında irad ettiği:

Ey insanlar!
Dinleyiniz ve anlayınız!
Yaşayan ölür ve ölen fani olur.
Olacak herşey olur:
Yağmur yağar, otlar biter, yiyecekler ve azıklar meydana gelir.
Anneler ve babalar toplanır ve ayrılır.
Olayların ardı arkası kesilmez.
Gökte haber, yerde ibret verecek şeyler var.
Yeryüzü bir karış elvan,
gökyüzü bir yüksek tavan.
Yıldızlar yürür,
denizler kaynar ve yok olmaz.
Çoçuklar doğar,
Canlılar ölür.
Giden insanların geri geldiğini neden göremiyorum.
(Acaba) gittikleri yerden memnunlar mı ki kalıyorlar?
Yoksa orada bırakılıp da uykuya mı dalıyorlar?
Kuss b. Sâide yemin eder ki;
Eğer bu iş rıza ile ise zordur.
Kısaltarak aktardım, ancak bundan sonra hayretengiz şeyler vardır.

şeklinde başlayan ünlü hutbesinde

Allah'a yemin ederim ki bunda ne bir hata var ne de yanlış, Allah katında bizim bu dinimizden daha hayırlı olan bir din var.
Onun gelmesi yaklaşan bir elçisi var, gölgesi başımızın üstüne düştü.
Ona ulaşan ve kendisine uyana müjdeler olsun.
Ona muhalefet edene yazıklar olsun.
Geçen çağlara ve hayatlarını gaflet içinde geçiren milletlere yazıklar olsun.

cümleleri ile bu gerçeği ilan ve itiraf etmişti.

Kuss b. Sâide, bu beliğ hutbesini irad ederken Peygamber efendimiz de dinleyiciler arasında yer almaktaydı.

Kuss'un bu hutbesi hikmetlerle dolu çok güzel eserlerdendir. O vahşi dünya içinde parlayan bu gibi nadir zekalar, irfan harikaları, temiz vicdanlarıyla çok yüce fikirlere sahip olmuşlardır.

Cahiliye döneminin ünlü hatibi yüce hikmetlerle dolu olan beliğ hutbesine şu sözlerle son vermiştir.

Ey İyad halkı!

Nerede babalar ve atalar

Nerede hastalar ve onları ziyaret edenler

Nerede o yüksek binaları inşa edenler ve süsleyenler

Nerede mal ve evlatları kendilerini şımartanlar

Nerede "azıp haddini aşan, zulmedip mal biriktiren" ve "ben sizin en büyük rabbinizim diyen"

Sonra da tüm bunlar bir göz kırpması gibi oldu.

Onlar sizden zengin değiller miydi?

Sizden uzun yaşamadılar mı?

Daha uzun emellere sahip değiller mi?

Fakat toprak onları bağrında öğütüp parçalara ayırdı.

İşte onların çürümüş kemikleri.

Şimdi onların evleri bomboştur.

Uluyan kurtlar orayı şenlendirmektedir.

Hayır!

Allah tektir O'na ibadet edilmelidir.

Doğmamış, doğurmamıştır.

İlk çağlarda gidenlerde bizim için deliller vardır.

İnsanların öldüğünü ve geri gelmediğini gördüm.

Ölüme kavmimin küçük ve büyüklerinin koştuğunu gördüm.

Gidenler dönmeyecek ve hiç kimse ebedi olarak yaşamayacak.

Kavmim gittiğine göre benim de gitmememin imkansızlığına inandım.

Miladi altıncı çağın sonlarına doğru Arabistan yukarıda çizilen manzarayı arz ediyordu.

Arabistan ile sınır olan iki büyük devlet ise emirler ve hanedanlık fertlerinin, birer kötülük zinciri oluşturan sefih hareketleriyle müthiş bir uçuruma doğru sürükleniyordu.

Her iki devlet de, görünüşte bir ihtişam ve azametle dolu idiler. Hükümdarların sarayları, köşkleri süs ve zinetle dolup taşıyor, maiyetlerinin debdebeleri dünyaya destan oluyordu.

Fakat bu iki hükümet de içten içe çürümüş, kokuşmuştu. Halk cehalet, zulüm ve istibdat altında ezilmiş kangren olmuştu. Gizli mikroplar her iki imparatorluğun da esas yapılarını kemirmiş, kof bir hale getirmişti.

Her iki ülke de zalim yöneticilerin zulüm ve kötülüklerinin bir sonucu olarak harabe bir hale gelmiş, halk zulüm ve darlık altında ezilmiş, mahvolmuştu.

Asya, Avrupa ve Afrika zulüm ve cehaletin pençesinde inliyordu. İşte bu esnada o döneme kadar cihan medeniyetine yabancı kalmış olan Arabistan'ın saf ve bakir sinesinden bir semavî nur, bir ilahî parıltı, çevreye yayılıp dünyayı aydınlatan bir ışık olarak, evreni nurlarla, irfan ve adaletle doldurmaya başladı.

Doğu Roma İmparatorluğu ile kadim İran Şehinşahlığı boyunduruklan altında ezilen milletlerin toplumsal yaşantıları, yıpranmış kişilikleri, bir kaç zorbanın ihtiraslarının oyuncağı olmuştu.

Halkın malı, canı, ırz ve namusu velhasıl her şeyi hükümdarların veya onların yetkilerini ellerinde bulunduran

birtakım sefih şahısların kanlı pençelerinde birer oyuncak halinde idi.

Cehalet, bütün kuvvet ve şiddetiyle dimağları uyutmuş, düşünsel gücü mahvetmiş, halkın maneviyatını temelinden sarsmıştı.

Halk arasında ne olduğunu, ne olacağını, nereye gittiğini, niçin yaşadığını bilen, bilmek isteyen hemen hiç kimse yok gibiydi. Herkes memleketi hükümdarın mülkü, kendilerini de her türlü haktan yoksun birer köle gibi biliyordu.

Bu durum fikirlerde -yılların birikimiyle- o derece açıklık kazanmıştı ki halk, gördüğü zulüm ve haksızlığa karşı tevekküli bir teslimiyetten başka bir şey düşünmüyordu. Çünkü hükümdar ve hükümetlerinin bu hakkını doğal karşılıyordu. Bu iki büyük imparatorluk, bu suretle zulüm ve zorbalık, cehalet ve sefalet gibi müthiş afetlerin yok edici pençesi altında inlerken yine aynı zor yük altında ezilen ve o zamana kadar tarihte hiç bir önemi bulunmayan Arabistan; dünyanın kıblesi ve milletlerin medeniyet merkezi olmaya hazırlanıyordu.

Kısa bir süre sonra Hicâz'ın semaları üstünde yükselen Risalet güneşi, ızdırap içinde kıvranan insanlığa saadet ümidi, bilgi nuru, adalet ışığı saçmaya başlayacaktı.

Arabistan'ın bitki örtüsünden yoksun, ıssız, susuz, sıcak iklimi ve yapısı büyük cihangirlerin ihtirasını çekecek güzellik ve tabii kaynaklardan yoksun olduğundan, o döneme kadar atların ayakları altında çiğnenmemiş bakirliğini ve asaletini koruyabilmişti.

Makedonya'nın kan dökücü İskenderleri, İran ve Roma'nın fatih komutanları, Arabistan'ın sıcak ve kurak çöllerine, aç, çıplak bedevilerine merhametle bakmayı bile bir eksiklik ve bir aşağılanma saymışlardır.

Kadisiye zaferinden önce, müzakere için İran ordusu komutanının huzuruna giren mücahidler, Rüstem'in kibirli tavırlarına, aşağılayıcı tekliflerine maruz kalmışlardı.

İran'ın kibirli komutanı o döneme kadar aşağılayıcı bir gözle baktığı Araplarla konuşmayı bile geçmiş geleneklere, büyük doğu imparatorluğunun şan ve şerefine aykırı görüyordu.

O zamana kadar sefaletten başka hiç bir şeyle meşhur olmamış olan bir avuç halkın Yezdücerd'in ipek, altın ve süs ile dolu halılarını, Herakleios'un muhteşem saraylarını, Vizigotların elmaslı taçlarını hakir görecek kadar zafer kazanacakları hiç kimsenin aklından bile geçmezdi. Fakat M 571 tarihinde Hicâz'ın taşlık yüksek bir yerinde Mekke'nin renkli ufuklarından doğan Risalet güneşi 33 sene sonra Arabistan'ın sonsuz çöllerini nurlarla, parıltılarla doldurmuş, nur dolu ışınlarıyla vahşi Araplara yüce bir ruh ve dinamik bir hayat vermişti.

İSLAM ÖNCESİ ARAPLAR VE DİNLERİ*

Doğal Ortam: Tarihin Arapların beşiği olarak tanıdığı Arap Yarımadası'na, Asya bozkırlarındaki (step) büyük yaylaların güneye doğru bir uzantısı olarak bakabiliriz. Kuzey sahrasıyla sağdan Irak, soldan Suriye'ye bağlanan bu uzantı, Mevâb dağlarında başlayan Cebel-i Surâd sıra dağları ile biri Tihâme; yani sahil kısmı, diğeri Necd, yani iç yüksek bölge olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tihâme boydan boya Kızıldenize bitişik olduğu gibi, Necd de batıdan doğuya doğru özel bir eğimle Basra Körfezine kadar uzanır.

Necd ile Tihâme arasındaki dağlık sahayı oluşturan Hicâz çizgisi, granit ve parlak kayalardan oluşan dağlarla çevrilidir. Hicâz'ın bu jeolojik yapısında, Arapların "Harrâ" dedikleri birçok sönmüş volkan mevcuttur. Bunun için eskiden Hicâz ile Tihâme'nin dağlık kısımlarına "Hicriye" ismi verilmiştir.

Necd bölgesi, Yarımada'nın merkez yaylasını oluşturur. Cebel-i Surâd'dan Basra sahillerine kadar uzanan bu merkez yayla Necd-i Hicâz ve Necd-i Arüz isimleri ile ikiye ayrılmıştır. Necd arazisinin büyük kısmı, bir merdivenin basamakları şeklinde yayla sıralarından oluşmuştur.

Necd'in doğusunda ve Basra Körfezi sahillerinde Yemâme, Bahreyn ve Ummân, güneyinde ise muazzam Dehna Çölü vardır. İri taneli ve kırmızı renkli kumlarla örtülü olan Dehna, yazın kızgın güneş altında bir kan ve ateş manzarası arz eder. Bedevileri bile korkuya düşüren

* Bu makale *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin 3. sayısında yayınlanmıştır.

bu büyük çölde, yılın hemen her mevsiminde peş peşe çıkan kum fırtınaları arazinin şeklini devamlı değiştirmekte, esen rüzgarlar ve volkanlardan fışkıran lavlar gibi, hayvanları, bitkileri ve bütün canlıları yakıp kavurmaktadır.

Ummân, granit bir dağla deniz arasında sıkışmış, dar bir bölge olup kara tarafı siyah kayalardan oluşan yüksek tepelerle çevrilidir. Sahil tarafı alçak ve kumsaldır. Yarımada'nın güney bölgesini Yemen oluşturur. Bu bölge genel olarak dağlık bir yayladan ibaret verimli bir bölgedir. Arazi ve iklim şartları ziraate çok uygundur. Yemen'in doğusunu oluşturan Hadramevt bölgesi de iklim bakımından Yemen'e çok benzer.

Necd ve Hicâz'ın kuzeyinde Suriye ile Irak arasındaki geniş sahaya Suriye ve Irak Sahrası denilmektedir. Sahra genel olarak geniş ve bütünü ile bir bozkırdır. Bu bozkır ara sıra bağımsız tepeciklerle kesilmiştir. Hicâz'da olduğu gibi bu bozkırda da ara sıra harrâlara rastlanmaktadır. Eski volkanik patlamaların kalıntıları olan harrâların etrafı, lav akıntıları, bazalit kayaları ile doludur. Suriye'den Medine'ye giderken Meân'dan çıktıktan sonra yolcunun önüne açılan birbirine benzeyen geniş sahrada volkan bölgelerine sıkça rastlanabilir.

Sahrada ve Necd'in kuzeydoğusunda harrâlar kadar dikkati çeken kırmızı veya beyazımsı kumlar ile kaplı geniş bölgeler vardır ki yerliler bunlara *en-Nüfûd* ismini verirler. *Nüfûdların* eski çağlarda su yatağı oldukları sanılmaktadır. Kırmızı kumlu *nüfûdlar* güneşin etkisiyle kanımsı veya ateşimsi bir renk alırlar. Mütemadiyen kavrulan *nüfûdlar* Yarımada'ya çoğu yerde geniş bir çöl manzarası vermektedir. Arabistan'ın bu gibi bölgelerine eskiler tarafından *badiye* ismi verilmiştir.

Arabistan Yarımadası'nda devamlı olarak akan nehir ve çay yoktur. Yağmur mevsimlerinde vadileri dolduran su-

lar, bu mevsim geçer geçmez kızgın güneşin etkisiyle çekilir ve kurur. Fakat buna karşılık estiği yönden rüzgarlı havaya kırmızı bir renk veren Sumum Rüzgarı (bad-ı Sumum) hemen her zaman eser.

Büyük Asya bozkırının uzantısı mahiyetinde olan Arabistan çöllerinin tek bitkisi, bozkırda olduğu gibi ottur. Fakat Arabistan'da ot her tarafta bol miktarda yetişmez. Yetişebilenler de yaz gelir gelmez, kızgın güneş ve kuru rüzgarlar ile tamamen kurur. Yarımada'daki bitkisel hayatı mahveden bu kuru rüzgar, Asya'nın merkez yaylasından mütemadiyen esen kuru bir hava akımından kaynaklanmaktadır. Bu akım Asya'nın yüksek bozkırlarından geçerken iyice kuruduğundan bütün otları emerek kurutmaktadır. Bundan dolayı Kuzey Arabistan'da ağaç hemen hiç yok gibidir. Otlar, bodur bir halde kalan bitkiler, ancak ilkbahar aylarında görülebilirler. Mayıs sonundan itibaren kuraklık bütün şiddetiyle baş gösterir. Otlar tamamen kurur, toprak rengini alır.

Çöl bölgesine dahil olan Orta Arabistan'ın bazı bölgeleri büsbütün çıplak bir haldedir. Buralarda ot ve ağaç namına bir şey görülmez. Yalnız kayalar üzerinde iptidai bitkilere rastlanabilir. Fakat bu sonsuz çöller arasında nadiren sulak ve yeşil arazi görüldüğü de olur. Buralar Arabistan'ın hayat izleri gösteren meşhur vahalarıdır. Gerçi Tihâme denilen batı sahilleri büsbütün çıplak değildir. Fakat bölgedeki bitkiler çeşit itibariyle pek azdır. Mevcut bitkiler de büyük sahraya özgü özellikler göstermektedir.

Yarımada'nın eski coğrafya bilginleri tarafından "Saîde" ismi verilen güney kısımları, iklim ve ürün bakımından "Hicriye" ve "Badiye" denilen bölgeden tamamen farklıdır. Eskilerin "Saîde" dedikleri Yemen ve Hadramevt bölgeleri hayat dolu bir görünüm arzetmektedir. Yemen, genelde yüksek ve dağlık bir yayladır. Sanâ'nın deniz seviyesinden

yüksekliği 2130 metredir. Yemen'in dağlık yaylası münbit ve verimlidir. Buralarda kahve, çivit, hurma bolca yetiştiği gibi, sebze ve her tür meyve ağaçları da rahatlıkla yetişip gelişebilmektedir. Tevrat'ta "Hatsar Meot" denilen Hadramevt bölgesi de iklim olarak Yemen'e benzer. Buralarda arazinin verim düzeyi yüksek, ziraata çok elverişlidir.

Bu özetten anlaşılacağı gibi Yemen ve Hadramevt'in bazı kısımları istisna edilmek şartıyla Arabistan, zirâi bir muhit olmadığı gibi hayvancılığa da o kadar müsait değildir. Hicâz, Necd ve Badiye'de yalnız ziraatle veya yalnız hayvancılıkla geçinmek mümkün değildir. Bu durum Yarımada sakinlerini ürünsüz ülkelerin yaşadığı bir hayata mecbur etmiş, onları geçimlerini sağlamak için başka bir yol seçmeye zorlamış; yani ticareti ve oldukça ilkel olmakla beraber imalatı geliştirmiştir.

Orta ve Kuzey Arabistan ziraata elverişsiz olmakla beraber kuzeydoğusunda Irak, kuzeybatısında Suriye, güneyinde Yemen ve Hadramevt gibi tarım arazileri ile çevrilidir. Bu durum çok eski zamanlardan beri Arabistan'da ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Yemen bölgesi eski çağlarda kadim milletler arasındaki ticaretin kesişme noktasıydı. Tarihin karanlık dönemlerinden beri Arabistan ve Hindistan arasında ticari ilişkilerin varlığı bilinmektedir.

Hindistan'da eski Mısırlıların, Asurluların, Fenikelilerin ve Akdeniz havzasındaki diğer milletlerin ihtiyacı olan ürünler pek çoktu. Yemen tüccarları bu ürünleri sahillere getirir, buralarda bedevilerden oluşturdukları kervanlar ve kafilelerle Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'a gönderirlerdi. Bedevî kafilelerin, Hint mallarını Akdeniz kıyısındaki Sur, Gazze ve diğer limanlara kadar götürdükleri Herakl'ın kitabından anlaşılmaktadır. Kafileler paranın değişim aracı olarak kullanılmadığı bu dönemlerde götürdükleri malları, Şam, Sur, Babil, Ninova, Petra, Kudüs gibi büyük ticari

merkezlerde kendilerine gerekli olan mallarla takas eder ve memleketlerine dönerlerdi.

Güney Arabistan ile Suriye, Mısır ve Irak arasında kafilelerin gidiş gelişleri için özel ticaret yolları vardı. Bu yollarda kafilelerin konaklamaları için *mahat* denilen su ihtiyacının karşılanabileceği konaklar bulunurdu. Cahiliye döneminde Mekke Kureyşlilerinin kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye olmak üzere iki ticaret kervanı çıkardıkları bilinmektedir. Bu kervanlar otuz günde Suriye veya Yemen'e varırlardı.[1]

Fakat tabiatın kısırlığı karşısında kıvranan çöl halkının yaşaması için komşu ülkeler arasında ticarete aracılık yapmaları yeterli değildi. Sınırlı olan bu ticaretin bütün çöl halkının geçimini sağlama imkanı yoktu. Bedevînin de, ihtiyacı olan malları komşu medeni merkezlerden almak için mübadele edecek bir malının olması gerekiyordu. Bu zorunluluk bedevileri ellerinde bulunan iptidaî mallardan şehirlilerin işine yarayacak bornoz, hasır, halı, tulum, çuval, ip vb. malları üretmeye mecbur etmiş, böylelikle çölde iptidai üretim başlamıştır.

Çöl Sosyal Modeli: Arabistan Yarımadası'nın coğrafi konumu, halkının sosyal ve siyasi yapısına bir özellik kazandırmıştır. Yarımada'nın çevresinin yabancı orduların nüfuzunu engelleyen birtakım çöllerle çevrili ve ihtirasları uyandıracak zenginlikten yoksun olması, bölgeyi cihangirlerin istilasından korumuştur.[2] Yalnız az çok zengin ve verimli olan Yemen bölgesi hicri beşinci asırda geçici olarak Habeşlilerin istilasına uğramış, bir süre de İran Sasanîlerinin nüfuzuna girmiştir.

Arabistan'ın harici bir istiladan korunmuş olması, bu bölge halkındaki özelliğin hiç bir şekilde bozulmamasını sağlamıştır. Çevre, arazi ve iklimin doğurduğu ve Yarıma-

da halkının ayırt edici özelliğini oluşturan bu vasıfların en önemlileri şunlardır:

1. Kabile hayatı
2. Bireysel hayatta sadelik ve aşırılık
3. Cömertlik
4. Cesaret, dinamizm, kan dökücülük
5. Ticari kervancılık
6. İbtidaî sanaat

Arabistan halkı arazi şartlarının bir gereği olarak çok eski çağlardan beri ailevi topluluklar halinde yaşamışlardır. Ancak iklim ve çevre çöl halkının toplum halinde yaşamalarına uygun olmadığından bunlar daha sonra ataerkil aile şeklinde farklı gruplar halinde bir araya gelmek mecburiyetinde kalmışlardır. Sosyal yapı bakımından en iptidaî toplum örneği olan aile tabii bir gruptur. Çöl hayatı meşakkat ve mücadele demek olduğundan bu ailenin de ataerkilliğe dönüşmüş olması kaçınılmazdır. Çünkü hem tabiat, hem de rakip gruplar ile mücadeleden ibaret olan bu hayatta en önemli rol erkeğe düşmektedir.[3]

Çölün ataerkil ailesi varlığını korumak ve gerektiğinde savunabilmek için kalabalık olmak zorundadır. Bu zorunluluk çölün ataerkil ailelerinde bireylerin ve boyların çoğalmasına rağmen aradaki bağın korunmasını, soy bağının unutulmamasını gerektirmiştir. Çünkü çöl toplumu ne kadar kalabalık olursa, devamlı olarak saldırıya uğrayan varlığı da o ölçüde güvende olabilir. Görülüyor ki başka çevre ve iklimlerde aileye bir yük olan kalabalık bireyler çöl için bir gereklilik, bir zorunluluktur. İşte bunun içindir ki çöl ailesi uzak akrabalıkları da kapsamı içine almış, böylelikle kabile hayatı doğmuştur.

Kabile, çöl hayatının yarattığı bir sosyal modeldir; topraktan gıdasını alamayan, sürüsünü barındıracak otlak bulamayan bedevi, geçimini çapulculukta veya kervancılıkta aramak zorunda kalmıştır. Halbuki hem çapulculuk hem de çöl kervancılığı kabile bireylerinin sayısının çok olmasını gerektirir. Çünkü kargı-kalkan savaşında zafer ancak sayı çokluğu ile sağlanabilmektedir. Kervancılığın güvenli olarak yapılması da yine sayı çokluğuna bağlıdır. Kervancı, çöl içerisinden geçerek uzun ve tehlikeli bir yolculuk yapmak zorundadır. Halbuki bu uzun yolculuk sırasında çapulculuk peşinde koşan başka bir kabilenin saldırısına uğrama tehlikesi her an mevcuttur. Bundan başka, yolda diğer kervanlara rastlamak ve sayıları sınırlı olan su kuyuları için mücadele etme ihtimali de kervancıyı devamlı olarak düşündüren bir durumdur. Demek ki çölde hayatta kalabilmek için devamlı bir rekabet vardır. Bu rekabet karşısında sayı çokluğu en önemli başarı faktörüdür. Başarının sağlanması aile topluluğundan daha geniş ve kalabalık, ancak üyeleri aile bağları ile birbirlerine bağlı bir toplum oluşturmakla mümkün olabilir. İşte uzak akrabalıkları da kapsayan bu toplum, kabile denilen sosyal yapıdır.

Kabile, uzak akrabalıkları içine alan bir toplumsal yapı olduğundan hüviyeti itibariyle bazı özellikler taşıyan bir birliktir. Bu birlik yakınlık derecesine göre ayrı ayrı isimler ile anılan gruplardan oluşmuştur. Grupların çekirdeği sosyal yapının temeli olan ailedir. İlk toplumsal yapı olan ailelerin birleşmesinden ikinci derecede bir grup ortaya çıkmıştır ki, buna *fasile* denilmektedir. *Fasilelerin* birleşmesinden *ammareler*, ammarelerin birleşmesinden *fahzlar*, fahzların bir araya gelmesinden *batınlar*, batınların birleşmesinden de *kabileler* ortaya çıkmıştır. En uzak akrabalık bağlarıyla birleşen kabilelerin birleşmesiyle de büyük halklar (*şa'blar*) oluşmuştur.

Kabileler arasında doğan üstünlük iddiaları (daiye-i tefevvuk) bunları siyaseten birbirinden ayırmış, sürekli düşmanlık ve savaşlara yol açmıştır. Geçim sıkıntısı da bu hususta önemli bir faktör olmuştur. Gazve denilen bu savaşlar, çapulculuğu (yağma) meşru bir kazanç haline getirmiştir. Bu itibarla kabileye, bireyleri birbirlerine az çok uzak akrabalık bağıyla bağlı, her an savaşa hazır bir ordu nazarıyla bakabiliriz.

Bu teşkilat, hayati esaslara dayandığından hiç bir şekilde çözülmez. Çünkü kabile, birtakım istisnai durum ve olaylar sonucunda meydana gelmiş bir topluluk olmayıp, çevrenin ve çevrenin gereği olan yaşam tarzının sonucu olarak oluşmuştur. Çünkü kabile bireylerinden her birinin hayatı diğer bireylerin hayatlarıyla ilintilidir. Bu ilişki onların çocuk ve torunlarını da kapsamaktadır. Kabile teşkilatı, babadan çocuklara geçen bir nitelik arzettiği gibi, kabile başkanlığı da böyledir.

Bazan kabile, butun, amâir ve fahzlardan her biri, diğer kabile, butun, amâir ve fahzlara karşı kendilerinin menkıbeleriyle övünür, rakiplerinin ayıplarını anlatıp ortaya koyarlardı. Bu hususta şairler uzun kasideler veya hicivler söyler, kanlı savaşlara neden olurlardı. Bazen de aynı kabilenin fahzları, amâir ve batınları arasında nesep asabiyeti oluşur, bu butun veya amâirden birbirlerine yakın olanlar uzak olanlara karşı ittifak oluştururlardı. Bu şekilde de aynı kabilenin batınları arasında kanlı anlaşmazlıklar ortaya çıkardı.

Çöl toplumunun diğer ayırt edici karakterlerini de kabile teşkilatı gibi yine çevre geliştirmiştir. Nasıl ki Yarımadada tabiatın tek düze ve sınırlı bir manzara arz etmesi bireylerin ahlakında esaslı bir sadelik ve düzen yaratmış, ihtiyaçların sınırlı olması da cömertliği, temiz ahlaklılığı doğurmuştur. Geçim derdi ise cesaret, çeviklik, hırçınlık,

kan dökücülük gibi özelliklerin gelişmesini sağlamıştır. Çöl halkı tabiatın kısırlığı karşısında geçimini sağlamak için zorunlu olarak göçebelik ve çapulculuğa mecbur kalmış, bu mecburiyetin sürüklediği hayat tarzı bireylerde çeviklik, cüretkarlık ve cesaret gibi özellikleri geliştirmiştir.

Bedevilerde görülen misafire ikram, zayıfları himaye, vadini yerine getirme, sözünde durma ve sığınanları düşmanı bile olsa himaye etmek gibi mertlere yaraşır özellikler de yine çöl hayatının bir sonucudur. Yaşamak için çölde devamlı yer değiştirmek mecburiyetinde olan bedevi, bu çevrenin şartlarına uygun bir taşıma aracına muhtaçtır. Bu araç da devedir. Deve olmasaydı bedevi için çölde hayat imkanı kalmazdı. Deve Arabistan'ın kumluk ve kurak çöllerini aşmak için gereken bütün niteliklere sahiptir. Az bir yiyecek, çok az bir su ile yetinen ve gerektiğinde günlerce açlığa dayanan, kanaatkar bir hayvandır, deve. Bu dayanıklı hayvan, yukarıda anlatılan nitelikleriyle göçebe bedevinin hem değerli bir yardımcısı hem de geçim aracı olma rolünü yerine getirmekle Arabistan'da beşeri hayatın devamında en önemli faktör olmuştur.

Arapların Menşei

Sosyal hayat itibariyle özel bir model oluşturan Araplar, Aramîler ve İbranîler gibi Sami milletlerdendir. Tarihin nüfuz edebildiği dönemlerde bu milletlerden Aramîler, Dicle ve Fırat arasında, Irak ve Suriye'nin bir kısmında; İbranîler, Filistin bölgesiyle Suriye sahillerinde; Araplar ise isimleriyle anılan yarımadada yaşamaktaydı.

Sami milletlerin ilk dağıldıkları merkezin belirlenmesinde tarihçiler arasında ciddi anlaşmazlıklar vardır. Tevrat'a göre insanlığın beşiği Mezopotamya olduğundan Samiler de buradan diğer bölgelere yayılmışlardır. İtalyan oryan-

talistlerinden İgnazio Guidi bu varsayımı kabul etmektedir. Ritter gibi bir grup oryantalist ise Samilerin menşeinin Afrika, özellikle de Habeşistan olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bunların aksine Sprenger, Shrobder, W. Robertson Smith olmak üzere diğer oryantalistler de Arap Yarımadası'nı Samilerin ilk merkezi kabul etmişlerdir. Bu son iddiaya göre İbraniler, Aramiler ve Habeşliler Arabistan Yarımadası'ndan çıkarak zamanla işgal ettikleri bölgelere dağılmışlar; yani Habeşliler Güney Arabistan ve Babu'l-Mendeb yoluyla Afrika'ya geçmiş, İbraniler ve Aramiler ise kuzeye doğru göçerek zamanla bilinen yurtlarına yerleşmişlerdir.

Sami milletlerin anayurdu ister Irak, ister Arabistan, ister Habeşistan olsun bunların birbirlerinden ayrıldıkları dönemlerde aynı dili konuşuyor oldukları bir gerçektir. Bu ilk Sami lehçesi Sami dillerin temeliydi. Fakat bu milletler ayrı ayrı coğrafyalara dağıldıktan sonra bu ana lehçe zamanla değişmiş, dilin özü varlığını korumakla beraber zamanla Aramîce, Süryanîce, Keldanîce, İbranîce, Arapça, Habeşce, Himyerîce gibi ayrı ayrı lehçeler ortaya çıkmıştır.

Samilerin önemli bir kısmını oluşturan Aramîler, önceleri Irak ve Suriye çöllerinde göçebe bir halde yaşıyor, savaş ve çapulculukla yaşamlarını sağlıyorlardı. Irak'ın asıl sakinleri, bedevi olan bu Samilere suçlular anlamında Aramiler ismini verdikleri gibi, Sümerler de Samilere, Fırat nehrinin batısında göçebelik yaptıkları için batılılar anlamında *amuru* derlerdi. Aramiler bu bölgeden zamanla doğuya doğru yayılarak Sümerlere halef olmuş ve Akatlar adını almışlardır. Keldanîler, Asurlular, Süryanîler de yine Aramî kökenlidirler. Sami milletlerin içinde ilk medeniyet oluşturanlar Keldanîler ile Asurlulardır. Milattan 3000 sene önce Babil'in bir medeniyet merkezi olduğu tarihi bulgularla ortaya çıkmıştır.[4]

Millattan önce XIII. asra doğru Filistin ile Suriye sahillerinde gördüğümüz İbraniler ise daha sonra medenileşmişlerdir. Lehçeler arasındaki yakınlık dikkate alındığında Fenikelilerin, İbranilerin bir kolu olmaları muhtemeldir.

Araplar ise çok eski zamandan beri isimleriyle anılan yarımadada yaşamaktaydı. Araplar Yarımada'nın batı taraflarına yerleştiklerinden kendilerine eski Sami lehçesinde batılı anlamına gelen Arap ismi verilmiştir. Arapların yaşadığı bölge çöl olduğundan Arap sözcüğü daha sonra Sami dillerde çöl anlamında kullanılmıştır. Arapça'da da a'rabî sözcüğü bedevî anlamına gelmektedir.

Sami dillerden bu gün yalnız Arapça ve Habeşçe yaşamaktadır. Diğer Samiler tamamen Araplaşmış olduklarından bu gün Filistin ve Suriye'de olduğu gibi Irak'ta da Arapça konuşulmaktadır. Ölmüş olarak kabul edilen Sami dillerden en çok bilineni İbranîce[5] ve Süryanice dilleridir.[6] Son dönemlerde Keldanîce yazılmış eski eser ve kitabeler bulunmuş olduğundan bu lehçe de bir dereceye kadar çözülmüştür. Son dönemlere kadar Sami dillerinden en az bilineni Asurca ve Fenîkece idi. Fakat son zamanlarda bu iki dile ait birçok eski eser bulunmuştur. Bu araştırmaların sonuçları bize Sami milletlerin yazıları arasında sıkı bir bağın bulunduğunu ispatlamaktadır. Hepsinde harflerin sırası elif, ba, cim, del tertibine göre olduğu gibi harflerin isimleri de birbirlerine benzemektedir. Yalnız Süryanî ve Arap yazısında harfler birbirlerine bitişirken diğer Sami dillerinde ise harfler birbirlerinden ayrı yazılırlar.

Bâide Arapları-Bâkiye Arapları

Tarih, Sami milletlerin en önemli kısmını oluşturan Arapları adları ile anılan yarımadanın asıl sakinleri olarak tanımaktadır. Tarihi kitabelerin yardımıyla çağların derin-

liklerine nüfuz edildiğinde bunların Arap Yarımadası'yla kuzeydeki çöllerde göçebe bir halde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Tarih, bu bölge sakinlerini incelerken Arapları Bâide Arapları ve Bâkiye Arapları olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bâide Arapları ilk çağlarda yaşayan ve sonra yok olan Araplardır. Bâkiye Arapları ise İslam'ın zuhuruna kadar varlıklarını koruyan Araplardır. Tarihçi İbn Haldun, saf Araplar olarak saydığı bâide Araplarına bu anlamda olmak üzere "Arabu Âribe" veya "Arabu Mâcide" adını vermektedir.

İbn Haldun İslam'ın zuhuru döneminde var olan Bâkiye Araplarını da "Arabu Musta'rebe" veya "Arabu Tâbiâ" adıyla ayırmaktadır. İslam'ın ortaya çıkışından sonra farklı memleketleri ele geçiren Arap ordularının bu memleketlerin asıl sakinleriyle karışmalarından sonra ortaya çıkan Araplara da Arabu Musta'ceme adını vermektedir. İbn Haldun'un bu sunuşuna göre İslam'ı yayan Arabistan'ın asıl sakinleri; Arabu Musta'rebe, İslam'ın yayılmasından sonraki Mısır, Kuzey Afrika, Suriye ve Irak sakinleri Arabu Musta'ceme'dirler.

İbn Haldun, Arabu Urabâ dediği, nesilleri yok olan Arapları Tevrat rivayetlerine dayanarak Sam b. Nuh'un Lâviz ve İrem adındaki oğullarından türetmekte, devletlerini Ya'rub b. Kahtanoğullarının hakimiyetine kadar devam ettirmektedir. İslam'ın zuhurundan önce yok olan Bâide Arapları; Amâlika, Âd, Semûd, Tasim, Cedis ve Cürhüm adlarındaki Arap kabileleridir.

Amâlika: Eski Arap tarihçilerine göre Amâlika denilen Araplar Hicâz, Necd bölgeleriyle Irak-Suriye çöllerinde yaşıyorlardı.[7] İbn Haldun ve İbn İshâk Amâlika'nın çeşitli kabilelerden oluştuğunu ve bunlardan Benû Matar ve Benû Azrak'ın Hicâz'da, Benû Tiğâr, Benû Bedî, Benû Râhil'in Necd'de, Benû Lef, Benû Sa'd'ın Yesrib'de, Benû Erkâm'ın da Teyma civarında yaşadıklarını kaydetmişlerdir.

Eski tarihçiler Amâlika'yı Arabistan Yarımadası'yla sınırlı kabul ettikleri halde son dönem Arap tarihçileri bu alanı oldukça genişleterek bunların milattan önce yirminci asırdan beri biri Mezopotamya'da diğeri de Mısır'da olmak üzere iki büyük devlet kurduklarını iddia etmektedirler. Arap milliyetçisi tarihçilerin iddiasına göre Mezopotamya'da Hammurabî devletini kuranlar ile Mısır'ı işgal eden ve orada Şasular veya Hiksos Devletini kuranlar da Amâlika'dır.[8]

Âd Kavmi: İsmi etrafında zengin bir efsane oluşan Âd kavmi, Amâlika kalıntılarından ya da Aramî bedevilerinden bir gruptur. Kur'ân'da bu kavimden Âd-ı İrem adıyla bahsedilmiştir.[9] Arap tarihçilerine göre Âd kavmi Yemen ile Ummân arasında Ahkâf, Hadramevt ve Şihr bölgesinde yaşamışlardır. Kadim Yunan yazarlarının Güney Arabistan sakinleri arasında saydıkları *Adramitai* kavminin Âd-ı İrem olması muhtemeldir.

Âd kavminin isimleri efsanelerle tarihe geçen en büyük hükümdarları Âd, Şeddâd ve Şedîd'dir. Ahkâf bölgesinde saltanat süren bu hükümdarların dönemleri Arap tarihlerinde Âd-ı Ulâ (birinci Âd) adıyla anılmıştır. İbn Haldun'a göre Âd kavmi daha sonra ikiye bölünerek liderlerinin isimlerine göre Halcanî ve Lokmanî adlarını almışlardır. Bunları doğru yola çağırmakla görevlendirilen Hud (as)'a sadece Lokmanîler uymuşlardır. A'raf suresinde haber verildiği gibi Hud (as)'a isyan eden Halcanîler gürültülü ve çok soğuk bir rüzgar (rîh-i sarsar) ile helak edilmişlerdir. Arabu [Âd-ı] Sâniye (ikinci Âd) denilen Lokmanîler ise Kahtanîlerin ortaya çıkışına kadar varlıklarını korumuş, Ahkâf bölgesi, Ya'rub b. Kahtân tarafından istila edildiğinde, Hadramevt bölgesine çekilerek o bölgedeki milletlere karışarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Semud Kavmi: Amâlika kavminden oldukları sanılan Semud kavmi Medine ile Şam arasındaki Vâdi'l-Kurâ ve Hicr dolaylarında yaşamaktaydı. Asurlulara ait bir kitabede Asur hükümdarlarından Sargon'un milattan önce 715 tarihinde Semud kavmini bu bölgede bulduğu açıklanmaktadır. Yunan tarihçileri de Hz. İsâ'nın doğduğu yıllarda *Thamudeni* dedikleri Semud kavminin Hicr bölgesinde oturduğunu söylemişlerdir.

Kur'ân'ı Kerim'de de Semud kavmi "Ashabu Hicr" adıyla anılmış ve Salih peygamberin bunları hidayete çağırmak için görevlendirildiği haber verilmiştir. Fakat Salih peygamberin 20 yıl devam eden mücadelesine rağmen Semud kavmi düştükleri sapıklığı bırakmadıklarından sonunda bir ilahi ceza ile yok edilmişlerdir. Semud kavminden, Hicr çevresinde özellikle de Medâin-i Sâlih'de kayalara oyulmuş birçok ev kalmıştır. Bunların en ünlüsü Kasrı Bint denilen oyulmuş bir kayadır.

Semud kavminin yurdu olan Hicr yöresi milattan az önce Petra'da ikamet eden Nebatîlerin egemenliğine geçmişti. Medâin-i Sâlih'de bulunan kitabeler bunu desteklemektedir.

Tasim ve Cedis Kavimleri: Arap tarihlerinde isimleri devamlı olarak birlikte anılan Tasim ve Cedisliler başlangıcı bilinmeyen dönemlerde Necd'in doğusunda Yemâme çevresinde oturuyorlardı. Başlangıçta egemenlik Tasimlilerde idi. Fakat Tasim hükümdarlarından Amlik döneminde Cedislilere oldukça ağır ve aşağılayıcı işkenceler uygulandığından iki millet arasındaki ilişki bozulmuştu. Arap tarihçilerin aktardığına göre Amlik, Cedislilerin evlenecek kızlarıyla eşlerinden önce beraber olma arzusuna kapılmıştı (prime noctise). Cedislilerden Esved adındaki bir şahsın Gafire adındaki kız kardeşi de bu uygulamaya maruz kalmıştı. Esved kız kardeşinin namusuna yapılan bu tecavü-

ze dayanamayarak "ya namus ya ölüm" çağrısıyla Cedislileri intikam almaya teşvik etti. Esved'in düzenlediği bir ziyafete Tasimliler davet edilerek, yemek esnasında aniden üzerlerine hücum edilip hükümdar Amlik de dahil olmak üzere hepsi kılıçtan geçirildi. Fakat Yemen hükümdarı Hasân veya babası bu ihtilali onaylamadığından Cedisliler üzerine yürüyerek, onları kılıçtan geçirdi. Böylece Tasim ve Cedis Arapları tarihe karışmış oldular.

Kahtanî ve Adnanî Araplar

İslam'ın ortaya çıktığı döneme kadar varlıklarını koruyan Bâkiye Arapları, yaşadıkları coğrafya ve iklimin bir sonucu olarak başlıca iki gruba ayrılmaktadırlar. Bunlardan biri Hicâz, Necd, Tihâme ve çölde göçebelik yapan kabileler, diğeri ise Yemen ve Hadramevt taraflarında yaşayan Araplardır. Dil ve ırk bakımından tek bir millete mensup olan bu iki grup birçok bakımdan birbirlerinden ayrılmaktadır: çiftçilik yapabilen Yemen ve Hadramevt'te yaşayan Araplar, tarihin nüfuz edebildiği dönemlerden beri medeni bir yaşam sürdürmüşlerdir. Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerindeki halk ise bedevi bir yaşam sürdürmekteydi. Kuzey ve Güney Arapları arasındaki belirgin farklılıklardan dolayı bu iki grup birbirlerinden Kahtanîler ve Adnanîler şeklinde ayrılmışlardır. Arabistan Yarımadası'nda yaşayan Arapları Kahtanîler ve Adnanîler şeklinde ayıran farkların en önemlileri şunlardır:

1. Sosyal Hayat:

Kuzey Arap kabilelerinin çoğu öteden beri çadırlarda oturduklarından göçebe bir hayat sürüyor, çapulculukla uğraşıyorlardı. Yemen ve Hadramevt yöresinde ikamet eden Güney Arapları ise aksine şehirlerde ikamet ederek saraylar ve binalar inşa ediyor, çiftçilik ve ticaret ile uğraşıyorlardı.

2. Lehçe Farkı:

Diğer Araplardan Himyerîlerle ilgileri sebebiyle ayrılan Güney Arabistan'da yaşayanların lehçesiyle Kuzey Arapları ve Hicâz lehçesi arasında; aynı kökenden gelmiş olmasına rağmen önemli farklar vardır. Bu farklar, gramer, zamirler, türeme ve fiil çekimleri konusundadır.

3. Din Farkı:

Kuzey ve Güney Arapları'nın dinleri de birbirlerinden farklıydı.

Gerçi her iki grup da ibadet şekillerinin birçoğunda ve bazı putlara tapınma noktasında birleşmekteydiler. Fakat temelde tanrıları farklıydı. Yemen tanrıları Aştar, İl ve Ba'l isimlerinde idi. Bu tanrılar Kadim Mezopotamya tanrıları idiler. Kuzey kabilelerinin tanrıları ise Lât, Uzza, Menât ve Hübel'dir. Kuzey ve Güney Araplarının tanrıları ayrı olduğu gibi dini ayinleri de birbirinden farklı idi.

4. Özel İsimlerdeki Farklılık:

Kuzey ve Güney Araplarının tarihin kaydettiği isimleri arasında bir benzerlik bulunmamaktadır. Yemen'de bulunan kitabelerde Main ve Sebe liderlerinin Ebu Yede', el-Yefe', Yesu'il, Ma'da Kerib, Ebu Kurab, İlhân, el-Yeşruh, Zumer Ali, Vehbu il, Yasir Enâm, Şemriru İş... adlarında oldukları görülmektedir. Bu isimler Kadim Mezopotamya isimlerine benzemektedir. Kuzey Araplarında ise bu isimlere benzer isim bulunmamaktadır. Kuzey Araplarındaki isimler ilkel bedevi gücüne uygunluk arzeder. Çoğu Esed, Nemr, Sa'lebe, Kelb, Bekr ve Su'bân gibi hayvan isimleridir. Bazısı da Abdüllât, Abdü'l-Uzzâ, Abdumenâf gibi birleşik isimlerdir. Bu isimlerin ilk grubu olan hayvan isimlerinde totemizmin izlerine rastlanmakta, ikinci grupta ise tanrılarla olan bağ görülmektedir. Kuzey kabilelerinde ay-

rıca Amir, Hasân, Said, Ali gibi sıfatlardan ve menkıbelerden alınmış isimler de vardır.

5. Ahlak ve Adaletlerdeki Farklılık:

Kuzeyde yaşayan Araplar, ahlak ve gelenekler bakımından anlattığımız çöl örneğinin gerçek bir sembolü idi. Oysa Güney Arapları toprağa bağlı olarak ziraat ve çiftçilikle uğraşıyor olmaları dolayısıyla birçok noktada Kuzey Araplarından ayrılıyordu.

Kahtanîler

Eski Arap tarihçileri, Kahtanîler adıyla ayırdıkları Güney Araplarını Ya'rub b. Kahtân'dan türetmektedirler. Güya Süryani lehçesiyle konuşan Kahtan kendi kabileleriyle Güney Arabistan'a inmiş. Ad kavmini yenerek Yemen ve Hadramevt çevresini ele geçirmişti. Bunlar zamanla yerleştikleri yerlerde konuşulan dili benimsediklerinden kendilerine Arab-u Musta'rebe (Araplaşmış Araplar) denilmiştir.

Yemen ve çevresinde tarihte bilinen en eski devlet Main devletidir. San'a'nın doğusunda cevf-u cenubi denilen bölgede harabeleri son dönemlerde bulunan Main şehrini merkez yapan Mainlilerin, Irak Amalikasından yani bedevi Aramilerden oldukları sanılmaktadır. Bunların siyasi ve toplumsal yaşamlarıyla hükümdar ve tanrılarının isimlerine dair bulunan kitabelerden alınan bilgiler bu zannı desteklemektedir.

Main devleti ticaret ile uğraşan bir devletti. Başarı ve hakimiyeti askeri fetihlere değil, ticari başarıya dayanmaktaydı. Hakimiyet alanı Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra körfezi kıyılarına kadar uzanmaktaydı. Bunlar Irak'tan Yemen'e geldikten sonra buralarda Irak'ta olduğu gibi saraylar ve

*mahfed*ler inşa etmişlerdi. Her mahfed bir veya daha çok saraydan oluşmaktaydı. Saraylar, etrafı surlarla çevrili birer kale idiler. Her mahfed veya saray sahibi, o mahfed veya sarayın ismiyle anılırdı. Örneğin Main sarayının sahibi Zu Main (Main'in sahibi) adıyla anılmaktaydı. Mainliler önceleri küçük küçük yerleşim yerleri oluşturmuşlardı. Fakat Main adlı mahfedin sahibi diğer mahfedlere de hakim olunca kay (emir) ünvanını almış ve bir *mahlaf*[10] kurulmuştur.

Mainliler Yemen'de yerleştikten sonra dilleri tekamül kanunlarına göre gelişmiş ve yayılmış, fakat Babil lehçesiyle olan ilişkisi büsbütün kesilmemiştir. Babillilerde olduğu gibi Mainliler de gayb zamiri olarak sin harfini korumuşlardır. Arapçada o anlamında *yete* denildiği halde Main lehçesinde bu anlamda *yetis* deniliyordu.

XVIII. asırdan beri Güney Arabistan'da yapılan kazılar sonucunda bulunan kitabelerden Main hükümdarlarından yirmi altısının ismi öğrenilmiştir. Fakat kitabelerde, maalesef bu devletin tarihini aydınlatacak bilgi bulunmadığından, devletin ne zaman kurulduğu ve ne kadar sürdüğünü kesin olarak belirlemek mümkün olamamaktadır. Bu devletin Sebeliler tarafından yıkılmış olduğu sanılmaktadır.

Sebeliler

Arap tarihçilerine göre Bakiye Araplarından Yemen'de ilk devlet kuranlar Sebelilerdir. Bunlar Sebelilerin Kahtân b. Ya'rub'dan türediklerini savunurlar. Fakat son bulgular Yemen'de Sebelilerden önce Mainlilerin bir devlet kurduklarını ispatlamıştır.

Kazılarda bulunan kitabelerden Sebelilerin milattan önce sekizinci asırda bir devlet halinde yaşadıkları an-

laşılmaktadır. Asur hükümdarlarından II. Sargon (MÖ 721-705)'a ait kitabede kendisine vergi veren milletlerin hükümdarlarından bahsedilirken bir de Sebe hükümdarı Itamara ismi zikredilmiştir. Kitabe'nin siyak ve sibakı bahsedilen Itamara'nın Yemen'deki Sebe hükümdarı olduğunu göstermektedir. Esasen Me'reb'de bulunan bir kitabede de Sebe hükümdarları arasında Itamara ismi görülmektedir.

Sebelilerin başkentleri, harabeleri Yemen'de hala mevcut olan Me'reb şehriydi. Son dönemlerde gerek Me'reb'de ve gerek yine Sebelilere ait şehirlerden biri olan Survâh harebelerindeki kazılarda bulunan eserlerden Sebe hükümdarlarından birçoğunun isimleri öğrenilebilmiştir. Anlaşıldığına göre Sebeliler de önceleri Mainliler gibi ezva yani mahfed sahipleri şeklinde yaşamışlardır. Daha sonra Sebe emiri San'a'nın doğusundaki Survâh mahfedini almıştır. Bu şekilde güç ve kuvvet kazandıktan sonra diğer yerleşim birimlerini kendisine ilhak etmiştir. Sebe devletinin genişlemesi de ticari yayılma şeklinde olmuştur.

Son dönemlerde bulunan kitabelerden Sebelilerin başlıca dört dönem geçirmiş oldukları anlaşılmaktadır. Birinci devrede hükümdarlıkta "Sebe Makrebi" denilen emir bulunmuş, ikinci dönemde bu ünvan "Sebe Meliki" şeklini almıştır. Üçüncü dönemde bu ünvana Reydan ismi de ilave edilerek "Sebe ve Reydan Meliki" şekline sokulmuştur.[11] Dördüncü dönemde ise hükümdarlara "Sebe, Reydan, Hadramevt Meliki" ünvanı verilmiştir.

Bu dört dönemin ilk ikisi Arap tarihçilerin "Sebe" dedikleri devlete, son iki dönem ise Arapların Himyerî Devleti diye bildikleri devlete aittir. Şimdiye kadar yapılan kazılarda bulunan kitabelerden "Sebe" devletinin 27 hükümdarının ismi öğrenilebilmiştir. Bu devletin milattan önce 115 tarihine kadar yani yedi asırdan fazla devam etmiş olduğu

tahmin edilmektedir. Araplar arasında yaygın olan bir efsaneye göre Sebe devleti Arim seli denilen felaketin Me'reb seddini yıkması üzerine yıkılmış ve kabileler Arabistan'ın değişik yerlerine dağılmışlardır.[12]

Himyerîler

Arap tarihçilerinin Himyerîye veya Tebâbia dedikleri bu devlet şimdiki Zefar bölgesinde Reydan yöresinde kurulmuştur. Bu devlet milattan önce 115 tarihinden milattan sonra 525 tarihine kadar toplam 640 sene devam etmiştir.

Himyerîler, Sebelilere oranla fatih devletlerden sayılabilirler. Himyer hükümdarları arasında Arabistan'da birçok yer fetheden, İran ve Habeşistanla savaşan hükümdarlar mevcuttur. Himyerî devleti, birbirine denk iki dönem geçirmiştir. Birinci dönem hükümdarlar, "Sebe ve Reydan Melikleri" ikinci dönemde ise "Sebe, Reydân ve Hadramevt Melikleri" lakabıyla anılmışlardır. Birinci dönemin ilk hükümdarının kim olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fakat ikinci dönemin Şemir Yeruş (M 247-282) ile başladığını biliyoruz. Şemir Yeruş birinci tabakanın son ve ikinci tabakanın ilk hükümdarıdır.

Himyerî devleti, Yunanlıların Damyanus dedikleri Zu Nuvas (M 515-525) döneminde Habeşlilerin istilasına uğramış ve yıkılmıştır.

Güney Arabistan Dışındaki Kahtanîler

Arap kaynaklarına göre Me'reb Seddi'nin yıkılmasından sonra Kahtanîler altı kola ayrılarak kuzey bölgelere yayıldılar. Bunlardan İmrân b. Âmir kolu Ummân yöresine giderek Ummân Ezdleri'ni oluşturdu. Evs ve Hazrec kabi-

lelerinden oluşan Sa'lebetu'l-Ankâ b. Âmir kolu Yesrib'e yerleşti. Huzaa'yı ihtiva eden Harise b. Amr b. Âmir kolu Mekke'ye, Ezd-ı Şunueyh kolu Tihâme'ye gitmişlerdir. Cufne b. Amr b. Âmir kolu Suriye'ye çekilmiş, orada tarihte büyük bir ün kazanan Gassanîler devletini kurmuştur. Benî Lahm kolu da Irak'a giderek Menazire veya Âl-î Nasr denilen devleti kurmuşlardır.

Fakat Arap mitolojisinin bu rivayeti tarihi tenkide dayanıklı görünmemektedir. Çünkü Kahtanîlerinden sayılan Gassanîler ve Lahmîler hakkında verilen bilgiler, lehçe, sosyal hayat, dini gelenekler, özel isimler itibariyle Kahtanîlerden ziyade Adnanîlere uygunluk arzetmektedir. Lahmîler ve Gassanîlere ait bulunan kitabelerdeki lehçeden farklı olarak Yemen Kahtanîlerinin kendilerine özgü bitişik yazı denilen bir yazıları vardı. Halbuki ne Gassanîlere ne de Âl-î Nasr (Hireliler)'a ait kitabelerde bu yazı görülememiştir. Aksine kuzeydeki diğer Araplar gibi bunlar da kitabelerini Arami yazısıyla yazmışlardır.

Gassanîler

Eski Arap kaynaklarında Âl-i Cufne adını taşıyan Gassanîler önceleri Tihâme'de Hicaz hududu üzerinde bulunan Gassan suyu kenarında yaşadıkları dönemde bu ismi almış, daha sonra, yani beşinci miladi asırda Suriye'ye girerek Havran ve Belkâ yöresinde bu isim atında bir devlet kurmuşlardır. Başkentleri Havran'da bulunan bugün harabeleri eski Şam adıyla anılan Busra şehri idi. Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili olaylar arasında adı geçen Rahib Bahira'nın kilisesi de Busra'da idi.

Gassanîler miladi altıncı asırda büyük bir güç kazanmış ve bu durumlarını dört asır kadar devam ettirmişlerdir. İran'la Doğu Roma İmparatorluğu arasında başlayan

rekabet ve Mücadele Gassanîlere büyük bir konum kazandırmış, Irak'daki Lahmî Araplarını kendi lehlerine kullanan İranlılara karşı Bizans imparatorları da Gassanîlerden yararlanmışlardır. Gassanî devletinin en ünlü hükümdarı Hâris b. Cebele'dir. Doğu Roma imparatorlarından *filark* (emir) ünvanını alan Hâris, M 500 tarihine doğru Filistin üzerine bir sefer düzenlediği gibi Hire hükümdarı el-Münzir b. Mau's-Sema'yı da 528 tarihinde yenmiştir. M 529 tarihinde Filistinde *Samaritenler*in ayaklanmasını bastırmış, bu hizmetinin mükafatı olarak Bizans İmparatoru tarafından kendisine *basilyus* (melik) ünvanı verilmiştir. M 531 tarihinde İran üzerine yürüyen Doğu Roma komutanı ünlü Belizer'in en güçlü yardımcısı Hâris olmuştur. Cahiliye devri şairlerinin başında gelen İmriü'l-Kays'ın yardım için İstanbul imparatoruna gitmesine aracılık etmek suretiyle Arap Edebiyat Tarihine de giren Hâris, M 569 tarihinde vefat etti.

Fakat Anadolu kuvvetleri komutanı Moris tarafından M 580 tarihinde Gassanî emiri Münzir'in tevkif edilerek Sicilya adasına sürgününden sonra çöl bedevilerinin o kadar güçlükle gerçekleşmiş olan birlikleri çözülmüş ve Gassanîlerin gücü kırılmıştır. Bunlar Suriye'de yerleştikten sonra Hristiyanlığı kabul ederek el-Kehf, Hunad, Hâli, en-Nebve kilisesi adlarında birçok kilise inşa etmiş oldukları gibi el-Ebyed sarayı, el-Muşetta sarayı, en-Nemare sarayı, es-Safâ sarayı, ez-Zerkâ' kalesi gibi birçok da medeni eser meydana getirmişlerdir.

İran kisrası Husrev Perviz M 613-614 tarihinde Doğu Roma İmparatorluğunu yenerek Suriye'yi istila ettiği zaman İstanbul hükûmetinin Vassalı (tâbi devlet) konumunda bulunan Gassanî Devletine de son vermiştir. İslam fetihleri esnasında bunlardan Cebele b. Eyhem isminde bir şahıs bir kaç kabileyi eğemenliğine olarak Gassan emiri

ünvanını taşımakta idi. İslam komutanı Halid b. Velid'in kesin darbesi karşısında İslam'ı seçen Cebele daha sonra bir hadise üzerine irtidat ederek Medine'den İstanbul'a kaçmış ve orada ölmüştür.

Lahmîler

Âl-i Tenuh adı altında Irak'a giderek Fırat kenarındaki tarihi Enbâr şehrini başkent olarak seçen Lahmîler, daha sonra Fırat'ın sağ sahilinde Hindiye kolunun solunda günümüzde Necef adını taşıyan kadim Hire'ye çekilmiş ve bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet Arap tarihlerinde Âl-i Nasr, Âl-i Lahm ve Menâzire adıyla anılmaktadır.

Miladi üçüncü asrın ikinci yarısında kurulduğu tahmin edilen Lahmîler devleti 366 sene kadar yaşamış ve bunlardan yirmi iki kadar hükümdar gelmiştir. Lahmîlerin en ünlü hükümdarı M 288 tarihinde iktidara gelen İmriü'l-Kays b. Amr b. Adiyy'dir. Fransız oryantalistlerden Russo tarafından Havrân'da Nemâre harabesinde yapılan kazılarda bu prense ait bir kitabe bulunmuştur. Lahmîlerden Nu'mân el-A'var (M 403-431) da tarihte zulüm ve zorbalığın timsali olarak ünlenmiştir. Arap edebiyatında ünlü olan Havarnak sarayını inşa eden Sinmâr adındaki Romalı mimarı başkasına böyle bir saray inşa etmemesi için Havarnak Sarayının üstünden aşağıya attırarak öldürten Nu'man el-A'var'dır.

Lahmîler diğer Kuzey Arapları gibi putperest idiler. Bu hanedan hükümdarlarından Münzir b. İmrilü'l-Kays'ın esirleri Tanrı Uzza adına kurban ettiği bilinmektedir. Fakat Cahiliye şairlerinden Adiyy b. Zeyd'in teşviki ve Câilik Sabır Yeşu'un gayretiyle Lahmî hükümdarlarından Nu'mân b. Münzir Hristiyanlığı kabul etmiş ve vatandaşlarına da bu dini kabul ettirmeye çalışmıştır. Fakat İran hükümdarı

Husrev Perviz'in emriyle Nu'mân M 613 tarihinde fillerin ayakları altına atılarak öldürüldükten sonra Hristiyanlık hareketi de tabiatıyla durmuştur.

Lahmîler Devleti kurulduğu ilk dönemden beri İran kisralarının nüfuzu altında bulunuyordu. İran kisraları bunları Bizans imparatorluğuna karşı akıncı olarak görevlendiriyor, Suriye ve çevresini yağma ettiriyordu. Nu'mân'ın ölümünden sonra Hire tamamıyla İran'ın nüfuz alanına girmiş Lahmî ailesi tahtından uzaklaştırılarak hükümetin başına İyas b. Kabise adında bir yabancı getirilmiştir. Fakat Âl-i Nasr'a bağlı olan Araplar bu duruma tahammül edemediklerinden isyan çıkararak Zükâr adlı yerde İyâs b. Kabise ile hamisi olan İran ordusunu yendiler. Hicri üçüncü yılda meydana gelen Zikâr zaferi bütün Arabistan'da övünç vesilesi olarak kabul edilmiştir.

İslam ordularının doğuya doğru fetihlere başladığı esnada Hire'de İran'a tabi olarak Lahmîlerden el-Münzir el-Mağrur bulunuyordu. Hire hükümdarlarının sonuncusu olan Münzir, M 632-633'te Cuvasa'da meydana gelen savaşta öldürülmüş, Hire İslam idaresine geçmiştir.

Adnanîler

İslam Tarihinde en fazla öneme sahip olan Araplar, Adnanîlerdir. Adnanîler hakkındaki en eski bilgileri Tevrat'a borçluyuz. Tevrat'ta bunlardan bazen İsmaililer, bazen Kaydariler bazen de Adnanîler adıyla bahsedilmiştir. İsmaililer adı Araplar arasında öteden beri yaygın olan bir menkıbe ile uygunluk arzetmektedir. Bu menkıbeye göre Keldanilerden Filistin'e hicret eden Hz. İbrahim, eşi Sara'nın kıskançlığı yüzünden Mısırlı bir Cariye olan eşi Hacer ile, Hacer'den doğan oğlu İsmail'i Filistin'den uzaklaştırmak zorunda kalmış ve bunları Hicaz'a götürerek

Mekke'ye yerleştirmiştir. Bu esnada Mekke yöresi Bâide Araplarından Cürhüm kabilesinin hakimiyetinde olduğundan, İsmail büyüdükten sonra bunlara karışmış, reisleri Mudâd b. Beşir'in kızı Seyyide ile, sonra da Âliye bnt. Amr ile evlenmiş, bu iki eşinden on iki evladı dünyaya gelmiştir. Zemzem kuyusunun yanına yerleşmiş olan İsmailoğulları, zamanla çoğalarak her birinden bir boy türemiştir.

Kaynağı Tevrat'a dayanan bu menkıbe Arabistan tarihi ile ilgili bilgilerle kaynaştırılabilir. Gerçekten ilk çağlarda Kuzey Arabistan'da bulunan Amalika birliği dağıldıktan sonra bunlardan bazı kabilelerin -ki bunlar Cürhümiler olabilirler- Hicaz sınırına yerleşmiş olmaları mümkündür. Bu durumda Hz. İsmail, Hicaz'a geldiği zaman bu kabileleri Mekke civarında bulmuş ve onlara karışmış demektir. Sami kavimler arasında büyük bir nüfuz ve şöhrete sahip olan İbrahim peygamberin oğlu olması dolayısıyla Mekke civarındaki kabilelerin yönetimini üstlenmiş, oğul ve torunlarının oluşturdukları boylara İsmaililer ismi verilmiştir.

Eski Arap tarihçileri İsmail'in Arapçayı Cürhümilerden öğrenmiş olduğu kanaatine vardıklarından İsmailileri (Adnanîleri) Arabu Musta'ribe'den saymışlardır. Tarih İsmaililerin MÖ 19. asırdan beri Kuzey Arabistan'da bulunduklarını bilmektedir. Tevrat, Tekvin'in 37. babında Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılışını aktaran satırlardan sonra şu ayetler bulunmaktadır:

Ondan sonra yemeğe oturduklarında gözlerini kaldırıp Cilât tarafından gelmekte olan İsmaililerin bir kervanını gördüler. Bunların develeri baharat, yağ ve Mürsafî (Yemen sumağı) ile yüklü olarak Mısır'a gidiyordu. O zaman Yehuda kardeşlerine dedi ki: "Kardeşimizi öldürerek kanını gizlememizin ne faydası var. Gelin onu İsmaililere satalım. Elimiz ona değmesin. Zira o kardeşimiz ve canımızdır." kardeşleri de sözünü dinlediler. Yu-

sufu kuyudan çıkardılar. İsmaililere yirmi parça gümüşe sattılar. Onlar da Yusuf'u Mısır'a götürdüler.

Milattan önce 18. asra ait bu olaydan beş asır sonra "Hakimler" bölümünde İsmaililerden bir daha bahsedilmiştir. Beş asır sonra da "İşaya"da İsmaililer "Kaydar" adıyla zikredilmiştir. "Ermiya"da da milattan altı asır önce Buhtunnasr'ın Kaydaroğullarını yenmesi kayıtlıdır.

İsmaililerin İsa'nın doğumuna kadar 19 asırlık hayatına dair tarihi malumatımız Tevrat bablarında görülen satırlardan ibarettir. Bu uzun asırlar boyunca bunların bir devlet oluşturamayıp birbirlerinden bağımsız ve hasım kabileler halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Tevrat bablarında bunlardan söz eden pasajlarda göçebe hayatı yaşadıkları, Irak Suriye ve Mısır arasında kervancılık yaparak az çok kazanç sağladıkları açıklanmaktadır.

Buhtunnasr döneminden İsa'nın doğumunun öncesine kadar geçen zaman boyunca İsmaililerin tarihleri bilinmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Buhtunnasr'ın İsmailileri, katliam yaparcasına ezmesi onları çok zayıf düşürmüş olduğundan bağımsız kabilelerin enkazından bir birlik halinde toplanmaya mecbur olmuşlardır. Buhtunnasr ile çağdaş olduğu tahmin edilen Adnan bu birliğin başına geçerek bu birliğe kendi adını vermiştir. Ama Babil hükümdarının darbesi çok korkunç olduğundan Adnanîlerin tekrar tarih sahnesine çıkabilmeleri için dört beş asır beklemek gerekmiştir. İsa'nın doğumunun öncesine doğru Adnanîleri her biri sayısız fahz ve boylardan oluşmak üzere Kudâa, Rebîa, Mudâr, Enmâr, İyâd isimleri ile beş büyük kabileye ayrılmış olarak görüyoruz. Bu kabile ve boylar Tihame, Necd, Hicaz ve Suriye-Irak çöllerinde göçebe halde yaşıyorlardı.

Kudâa kabilesi Necd, Bahreyn ve Şam civarlarına dağılmış, bir kısmı Irak ve Suriye civarında birer emirlik

bile oluşturmuşlardı. Birçok boya ayrılan Kudâalıların en önemli boyu Tenuhilerdi. Enmâr ve İyad kabileleri Irak Sevâdında yaşıyorlardı. Bunlardan bir kısmı daha sonra Tikrit civarına, bir bölümü de Musul taraflarına kadar yayılmıştır.

Otuzu aşkın Rebîa boyu daha çok Necd ve Hicaz civarında yaşıyordu. Sert karakterli, savaşçı, cesur ve amansız olan Rebîalar çöl hayatına çok fazla bağlı idiler. Ne adla olursa olsun hiç bir otoriteye boyun eğmek istemiyorlardı. Bir taraftan özgürlüklerine candan bağlılık, diğer taraftan kanaatlerine karşı duydukları cahilane ve koyu taassup, İslam döneminde bunları bir savaşçı unsur olarak yaşatmıştır. İslam Tarihinde önemli rol oynayan Hariciler, Hz. Muhammed'in irtihali sırasında sahneye çıkan Müseylemetu'l-Kezzâb'ı yetiştiren Beni Hanife ile Beni Al, Beni Şeybân, Beni Tağlib Rebîa kabilesinin kollarıdırlar.

Adnanîlerden İslam Tarihinde en çok öneme haiz olan kabileler Mudar kabileleridir. Bunlar Kays Aylan ve Hindif kabilelerinden türemişlerdir. Bedevi bir yaşam süren Mudarilerden yalnız Mekke civarında yaşayan Beni Fihr yarı medeni bir hayat sürmekteydi. İslam bunların arasında ortaya çıkmıştı. Başlangıçta İslam'a karşı en amansız düşman kesilen Beni Fihr Kureyşleri daha sonra İslam'ın yayılması konusunda birinci derecede rol oynamışlardır.

Mekke ve Kureyş Kabilesi

Milattan 19 asır öncesinden beri Adnanîlerin hayat sahası olan Mekke, anlaşıldığına göre bu asırlarda yine Araplar arasında mukaddes bir bölge olarak tanınıyordu. Mekke isminin Irak'tan gelmiş olan kadim Amalika kabilesi tarafından verilmiş olması muhtemeldir. Bu ismin çok eski olması bu ihtimali desteklemektedir. Mezopotamya'dan

göç ederek Arabistan Yarımadası'na gelen Amalika kabilesi uzun çöller geçtikten sonra Kabe civarına geldikleri zaman ilk kez karşılarında gördükleri taş binaya Mekke ismini vermiş olmaları uzak bir ihtimal değildir. Çünkü Babil lehçesine göre beyt ev anlamındadır. Aslında Araplara göre de Kabe'nin ismi beyttir.

Çok eski zamanlarda Mekke bölgesinin civarının Irak'tan gelen Amalika kabilesinden Beni Ezrak tarafından işgal edildiği rivayet edilmektedir.

Bu rivayete göre, Mekke'nin ilk sakinlerinin Amalika kabilesinden olması gerekir. Mekke Amalikasının yerini Yemen'den gelen Kahtanîlerden Cürhümiler, Cürhümilerin yerini de İsmaililer almıştır. Mekke daha sonraları Beni Kehlan Kahtanîlerinden gelen Ezdlerden Huzâalara, onlardan sonra Adnanî Mudarilerinden Kinane kabilesine ve en sonunda Kureyşlilere intikal etmiştir.

Kureyş kabilesi Mudarilerden ve Beni Kinane halklarından olup öteden beri Mekke bölgesinde yaşamaktaydı. Bunlara verilen Kureyş ismi kelime olarak köpek balığı anlamındadır. İbnü'l-Kelbi'nin Kureyş sözünün şahsı değil aitlik bildiren bir isim olduğunu ifade etmesini dikkate alarak bu ismi ölü bir totemizmin izi olarak görebiliriz.

Bu tarihte Kureyş, isimleri aşağıda zikredilen on boydan oluşmaktaydı.

1. Hârisoğulları
2. Muhâriboğulları
3. Âmiroğulları
4. Adiyyoğulları
5. Sehmoğulları
6. Cumahoğulları

7. Teymoğulları

8. Mahzumoğulları

9. Zuhreoğulları

10. Esedoğulları

Daha sonra bunlara Abduddar ve Abdumenaf boyları da eklenerek sayıları 12'ye ulaşmış, Mekke'nin içinde ve dışında oturmalarına göre Kureyş-i Bitâh ve Kurcyş-i Zevâhir isimleriyle ikiye ayrılmışlardır.

Kusay b. Kilab

Mekke'nin Kureyş kabilesinin hakimiyetine geçişi miladi dördüncü asrın sonunda veya beşinci asrın başında gerçekleşmiştir. Bu olayın kahramanı da Peygamber efendimizin dedelerinden Kusay b. Kilab'dır. İslam'ın ortaya çıkışından bir asır önce Güney Arabistan tarihinde büyük bir devrim gerçekleştiren Kusay, o dönemde Hicaz'da yaşayan Kureyş kabilesi içerisinde doğmuş, kendisine Zeyd ismi verilmişti. Bütün bedevi çocukları gibi bir kıl keçenin altında kumlar üzerinde büyüyen Zeyd, çocuk yaşta babasını kaybedince yetim kalmıştı. Annesi Fatıma bnt. Amr, Şam'da oturan ve hac için Mekke'ye gelen Kudaa kabilesinde Rabia b. Huzzam ile evlenince oğlu Zeyd'i de beraberinde Suriye'ye götürmüştü. Zeyd, Suriye'de Kudâa kabilesi içerisinde büyüdü. Fakat nesep bakımından Araplar onu Kureyşli sayıyorlar, Kudâa gençleri ona bir yabancı muamelesi yapıyordu. Medeni çevrenin etkisi altında büyüyen Zeyd, doğuştan deha düzeyinde bir zekaya, sarsılmaz bir iradeye ve mağrur bir karaktere sahipti. Kudâa gençlerinin aşağılamalarına dayanamadı. Annesinden izin alarak Hicaz'a, babasının kabilesinin yanına döndü. Komşu kabilelerle sürekli savaşmak zorunda olan Kureyş kabilesi bu yiğit ve güçlü genci sevinçle karşıladılar. Kabilesinden uzakta büyümüş olmasının anısına ona Kusay adını verdiler.

Bu sırada Mekke, Huzâa kabilesinin idaresinde bulunuyor, Kureyş kabilesi de Mekke çevresinde göçebe bir şekilde yaşıyordu. Kusay zekası, cesareti ve iradesiyle her iki tarafa da kendisini çabucak sevdirdi. Kabileler arasında oldukça nüfuz kazandı. Hatta Mekke idaresini elinde bulundurması nedeniyle büyük bir nüfuzu olan Kudâa kabilesinin başkanı Huleyl b. Habşiyye'nin bile teveccühünü kazanmayı başardı. Huleyl b. Habşiyye'nin Hubba isimli kızıyla evlendi. Bu evlilik irade ve ihtirasının gerçekleşmesine uygun bir ortam hazırlamış oldu.

Hac mevsiminde merasimi yönetmek çok önemli ve nüfuzlu bir görevdi. Bu görev, Kabe'nin yönetimini üstlenen Huley b. Habşiyye tarafından yürütülmekteydi. Kusay, Hubba ile evlendikten sonra zaman zaman bu görevin yürütülmesinde kayınpederine vekalet ediyordu. Zeki ve ihtiraslı Kusay, böylelikle eline geçen fırsattan en iyi şekilde faydalanarak çeşitli kabilelerin eğilimlerini anlamaya, kendisini onlara tanıtmaya ve sevdirmeye çalışıyordu. Ancak kayınpederinin vefatından sonra Kabe'nin anahtarı Huzâa kabilesinden Ebu Ğubşan'a geçtiğinden Kusay bu fırsatı kaçırmış oldu.

Ebu Ğubşan, sarhoş ve liyakatsiz bir kimseydi. Hac merasimini yönetme ve çeşitli kabilelerin saygısını kazanma becerisinden yoksundu. Başkanlık zevkini tatmış olan Kusay, bu adamın ehliyetsizliğinden yararlanmaya çalıştı. Mekke çevresinde yaşayan Fihroğulları öteden beri Huzâalıları, işgalci güç olarak görüyor, Mekke hakimiyetinin kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Kusay, Fihroğullarının bu psikoloji ve zaaflarından kendi lehine faydalanma fırsatını kaçırmadı. Sarhoş Ebu Ğubşan'ın başkanlığını kabul, Fihroğulları için bir zillet olacağını söyleyerek onları gasbedilen haklarını ele geçirmek için ayaklandırdı.

Fihroğulları boyunun tamamını kendi etrafında topladı. Ancak Huzâalılar rakip kabilelere karşı Mekke'nin hakimiyetini tek başlarına koruyamayacaklarını bildiklerinden Rebîalılardan savaşçı ve kan dökücü Bekroğulları ile ittifak yapmışlardı. Oysa Fihroğulları yani Kureyş boyunun gücü bu iki kabileyle savaşmak için yetersizdi. Kusay, Bekroğullarına karşı sonsuz düşmanlık duyguları taşıyan Kinaneoğulları ile ittifak yaptı. Annesinin kardeşi olan Rizah b. Rebîa'nın aracılığıyla da Kudâaoğullarının birliğini sağladı. Artık hedefine yürüyebilecek gücü kazanmıştı. Haccın merasimlerinden biri olan Arafat'ta Hac merasimini başlatma izni verme imtiyazına sahip olan Sufeoğullarının hacılara sıkıntı verdiğini söyleyerek bu imtiyazın aslında Kureyş'e ait olduğunu savunarak Sufeoğullarına saldırdı ve onları yendi. Ardından Huzâaoğulları ile onların müttefiği Bekroğullarının üzerine yürüdü. Kanlı bir mücadeleden sonra onları Kabe yönetiminin kime ait olduğunu belirleme konusunu hakeme götürmeye mecbur etti. Kayın pederi Huleyl'e vekaleti sırasında Kabe'yi ziyarete gelen Araplara önceden Adnanîlere ait olan Kabe yönetiminin gasıplardan alınarak onlara verilmesi, Adnanîler arasında bu göreve en fazla ehil olanlarında öteden beri Kabe civarında yerleşmiş bulunan Kureyş olduğu konusunda geniş çapta propaganda yapmış olduğundan hakemin, kendi lehine karar vereceğinden şüphe etmiyordu. Gerçekten iki tarafın onayı ve komşu kabilelerin kefaletiyle hakem seçilen Ya'mur b. Avf, Kabe ve Mekke idaresine Kureyş'in Huzâa'dan daha ehil ve daha fazla hak sahibi olduğu ve Huzaa ile Bekroğullarının, Kureyş ile müttefikleri Kinane ve Kudâa kabilelerinden öldürülenlerin diyetlerini vermeleri gerektiği kararını verdi. Bu karar, Mekke'yi Kusay'ın başkanlığında Kureyş'in eline teslim etmiş oldu...

Suriye'de medeni hayatla tanışan Kusay, Mekke'yi boşaltarak çekilen Huzaalılara ait bölgeleri çölde yaşayan Kureyşlilere dağıtmayı ve Mekke şehrini yeniden kurmayı kararlaştırdı. Araplar bu tarihe kadar Kabe'nin mukaddes bölgesi içerisinde bina yapmaya cesaret edememişlerdi. Kabe'yi gündüzleri ziyaret eder, akşam yaklaşır yaklaşmaz saygıda kusur etmeyerek çekilirlerdi. Kusay, Kabe etrafında bir şehir kurma düşüncesinde olduğundan önce kendisine daimi bir ikametgah kurmakla işe başladı. Ama Araplar Harem-i şerife saygısızlıktan korkarak vadiyi örten ağaçları kesmeye cesaret edemediler. Kusay, ağaçları önce kendisi kesti. Kendine ait olmak üzere ilk binayı yaptı. Kureyş boyları da bir bölümü Mekke içerisinde, bir bölümü de Mekke etrafında evler yapmaya mecbur kaldı. Böylelikle bu günkü Mekke şehri kurulmuş oldu.

Kusay, Hicaz'ın lavlı ovaları arasında yaşayan Kureyş boylarını şehir hayatına alıştırmak, aralarındaki nifak ve çekememezliği gidererek birliklerini sağlamakla Hicaz'da büyük bir devrim yaptı. Öteden beri Kuzey Arapların-ca saygı gösterilen Kabe'nin hizmetlerini ve muhafızlığını Kureyş'e vererek onları Arapların gözünde büyüttü ve yönetici konumuna yükseltti. Kureyş de ona minnettarlık ifadesi olarak mucemmi' (toplayıcı) ünvanını verdi.

Kusay, Kureyş'i Mekke'ye yerleştirmekle hayatlarını Kabe'nin mukadderatına bağlamıştı. Tarım ve hayvancılığa uygun olmayan Mekke'de geçim ancak ticaret yapmakla mümkündü. Mekke'nin bir ticaret merkezi olabilmesi Arapların Kabe'ye duydukları kutsallık hissinin gelişmesine bağlıydı. Bu duygu ne kadar gelişir ve yaygınlaşırsa, Mekke ziyaretçilerinin sayısı da o oranda artacak, Kureyş'in ticareti ve geliri de aynı ölçüde artacaktı. Bu noktayı çok iyi kavrayan Kusay Kabe'nin kutsallığını artırmak üzere öteden beri var olan menâsike yeni yeni bazı merasimler

ekledi. Aynı zamanda bu menâsik ve merasimin gerek Kureyş gerekse diğer kabileler üzerinde ruhanî veya cismanî bir otorite kurmaya müsait olanların başkanlığını da kendisine veya çocuklarına ayırmayı ihmal etmedi.

Araplar öteden beri Kabe'nin sahibi olan kabileler için bazı görev ve haklar tanırlardı. Efsane bu görevleri peygamber İsmail'den önceki zamanlara kadar götürmekteydi. Kusay, Mekke civarında yaşayan Kureyş boylarının siyasi birliklerini sağlayarak onları Mekke'ye yerleştirip bir hükümet kurar kurmaz bu görevleri başkanlık kendisine ait olmak üzere Kureyş'e ayırmıştı. Gerek eskiden mevcut olan ve gerekse Kusay tarafından ihdas edilen bu görevlerin en önemlileri şunlardı: Nedve, Hicâbe, Sikâye, Rifâde, İcâze, İfâdâ, Nesiyy, Livâ, Kiyâde.

Nedve: Nedve şura demektir. Bu şura, Kureyş'e ait işleri görüşmek üzere yaşlılardan oluşan bir meclisti. Bu Meclis Kusay'ın kapısı Mekke'ye dönük olarak yaptırdığı yönetim binasının büyük salonunda ve Kusay'ın başkanlığında toplanıyordu. Toplantı salonuna "*Daru'n-Nedve*" denilmişti. Savaş ilanı, haram ayların belirlenmesi, ticaret kervanlarının gönderilmesi gibi işler Daru'n-Nedve'de görüşüldüğü gibi Kureyş gençlerinin nikahı burada kıyılır, büluğ çağına eren kızlara burada gömlek giydirilirdi.[13] Kusay neslinden olmayanlar Daru'n-Nedve'ye giremez, 40 yaşına gelmemiş olanlar toplantıya katılamazdı.

Hicâbe veya *Sidâne* denilen görev Kabe'yi koruma ve anahtarını taşıma göreviydi. Kusay bu görevi ihdas etmekle Kabe'yi açıp kapatmak ve Hac ziyaretini idare etme yetkisini kendisine ve çocuklarına ayırmıştı.

Sikâye, Hac mevsiminde ziyaretçilere su sağlayıp dağıtma görevi idi. Kusay Hira dağı vadilerinin birindeki tatlı su kuyusundan develer ile su getirtir, Kabe'nin yanındaki deri havuzlara doldurtup hacılara dağıtırdı.

Rifâde, hac mevsiminde yoksullara yiyecek dağıtma görevidir. Kusay her yıl Mekke zenginlerinden ve dışarıdan gelen diğer zenginlerden yardım toplatarak fakirlerin doyurulmasına harcardı.[14]

Livâ savaş zamanında Kureyş'in bayraktarlığını yapmak, barış zamanında da *ikâp* denilen sancağı muhafaza etmekti. Bu görevi de Kusay, kendi çocuklarına tahsis etmişti. Savaş zamanlarında ikabı Daru'n-Nedve'nin kapısının önüne diker ve savaşçılar etrafına toplanırlardı.

Kıyâde, ticaret kervanlarına başkanlık etme görevi idi. Arabistan'da kervan bir tür seyyar ordu mahiyetinde olduğundan Kusay, bu görevi de hanedanına ayırmıştı.

İcâze, hacılara Arafat'tan hareketle cemre (şeytan taşlama)'ye başlayabilmek için izin verme hakkıdır. Kusay'dan önce ve çok eski zamanlardan beri var olan icâze dini mahiyeti haiz olmakla beraber kabileler üzerinde bir tür siyasi otorite sağlıyordu. Mekke'den Arafat'a giden hacılar vakfeden sonra hareket iznini alamazlarsa kızgın güneş altında yanıp durur, bir adım atamazlardı. Yürümek için her hâlükârda özel bir törenle icâze almak mecburiyetinde idiler. Kusay'dan önce icâze verme hakkı, "Beni Sûfe'ye" aitti. Hacılar kızgın güneş altında vakfede iken Beni Sûfe'den biri kalkar "Ey Beni Sûfe müsade ediniz" diye bağırır, onun arkasından başka biri kalkarak "Ey Beni Handef ruhsat veriniz" derdi. Bunun üzerine Beni Sûfe lideri hareket emri verir, başta kendisi olmak üzere kabilesi ile beraber yürür, peşinden Beni Handef, bunların ardından da diğer hacılar hareket ederlerdi. Beni Sûfe lideri bu merasimle hareket izni vermediği takdirde hac tamam olmaz, birçok zorluk ve sıkıntıya katlanarak Mekke'ye gelmiş olan ziyaretçiler boşuna yorulmuş olurlardı.

İfâda, kurbanların kesildiği günün sabahı hacıları Müzdelife'den Mina'ya götürme yükümlülüğüdür.

Kusay'dan önce bu görev Advân ailesindeydi. Özel törenle Advân ailesinden izin alınmadan hacılardan hiçbiri Müzdelife'den hareket edip Arafat'a gelemezdi. Kusay "icâze" gibi "ifâda" görevini de kendi ailesine tahsis etti.

Nesîy, haram aylar denilen Recep, Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem'in zamanlarını belirleme yetkisi idi. Bu yetki diğer görevlere oranla daha önemli idi. Çünkü haram aylar denilen bu aylarda gazve ve savaş yasaktı. Hac ancak haram aylarda yapılırdı. Bu aylarda gazveler, yağmalar durur, bütün Arabistan baştan başa güvenli bölge haline gelirdi. Ukâz panayırı kurulur, herkes alış veriş yapar, şairler parlak manzumelerle, hatipler heyecanlı konuşmaları ile topluluğu şenlendirir, özel törenle Kabe ziyaret edilir, yani hac görevi yerine getirilirdi.

Araplar, hesaplarını öteden beri ay takvimine göre yaparlardı. Ayları hilalin görülmesiyle sayar ve belirlerlerdi. Fakat ay takvimine göre hac ve panayır aynı mevsimde olmaz yani haram aylar her yıl panayır mevsimine gelmezdi. Bazan kışın soğuk günlerine, bazen de yazın sıcak zamanlarına rastlardı. Bu mevsimlerde ise Araplar Mekke'ye gelemez, Ukâz panayırı kurulamaz, sonuç olarak alış veriş yapılamazdı. Bu duruma engel olmak ve hac mevsimini mutedil, su ve ürünün bol olduğu zamana getirmek için her üç senede bir, her kabileden bir kişi alınarak bir milli meclis oluşturulur ve o yılın aylarına bir ay eklenmek suretiyle hac zamanı ürünlerin yetiştiği mevsime alınırdı. *Nesîy* görevi öteden beri el-Kalmes ailesine aitti. Muhasib ve müneccim olarak bilinen bu aile, Arapların kahinlerini oluşturuyordu. Arabistan'da savaş ve barış kararı vermek gibi çok büyük bir nüfuz sağlayan bu göreve Kusay, doğal olarak diğerlerinden daha fazla önem vererek bu yetkiyi

kendi eline aldığı gibi, haram ayların belirlenmesi için toplanacak meclisin de Darü'n-Nedve'de toplanmasını kararlaştırmıştı.[15]

Kusay, çölün cahil, ayin ve merasimden habersiz, başı boş bedevilerini medeni hayata alıştırmak için bu duygularından büyük bir ustalıkla faydalanmayı başarmış, onları medeni hayatta yağmacılık yoluna sapmadan geçindirebilmek için de Kabe'nin Araplar nazarındaki kutsallığını artıracak hiç bir şeyi ihmal etmemiştir. Kureyş boyları arasında düşmanlığa yol açmamak için önemi az birçok tören ve görev ihdas ederek her birini bir boya tahsis etmiştir.

Mekke'nin gerçek kurucusu olan Kusay, ileri bir yaşta vefat ederek el-Hacün'da defnedilmiş, (M 480) mezarı bir süre sonra Mekke halkı ve ziyaretçiler için türbe (ziyaretgâh) haline gelmiştir. Kureyş kabilesinin liderinin eşi Hubba 'dan Abduddar, Abdumenaf, Abduluzza ve Abdu Kusay isimlerinde dört erkek çocuğu olmuştu. Ömrünün sonlarına doğru Hicâbe, Sikâye, Nedve, Livâ ve Rifâde gibi Kureyş ve Kabe'ye ait genel çıkarların korunmasını büyük oğlu Abduddar'a bırakmıştı. Onun ölümünden sonra Abduddar, bu görevleri yerine getirmeyi sürdürdü.

Zamanla servet ve nüfuz bakımından kardeşine üstünük sağlayan Abdumenaf, dünyevi otoriteye ait iş ve yetkileri Abduddar'dan almakta tereddüt etmedi. O, Abduddar'a sadece dini otoriteyi bıraktı. İki kardeş hayatta iken bu paylaşmaya razı oldular. Fakat vefatlarından sonra[16] çocukları arasında korkunç bir rekabet ve üstünlük yarışı başladı. Abdumenaf'ın, Abduşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel adlı oğulları servet ve nüfuz bakımından Abduddaroğullarından üstün olduklarından, dünyevi otorite gibi dini hakları ve görevleri de ellerine almak istediler. Abduddaroğulları buna razı olmadıkları için aralarında şiddetli bir düşmanlık ortaya çıktı. On iki boydan oluşan Kureyş,

bu yüzden düşman iki gruba ayrıldı. Yalnız Kureyş boylarından Âmir b. Luey ve Muharib b. Fihr boyları bu mücadelede tarafsız kaldılar. Abdumenafoğullarına taraftar olanlar tarihte "Mutayyebûn" Abduddaroğullarına destek verenler ise "Ahlaf" isimleri ile bilinmektedir. İki gruba verilen bu isimler ittifaklarını kutsamak için yapılan tören ile ilgilidir. Abdumenaf kadınları müttefikleri olan Beni Esed, Beni Zühre, Beni Teym ve Beni Hâris boylarının kendi lehlerine olan ittifaklarını kutsamak için misk ile dolu bir kap getirerek Kabe'nin yanına koymuş, müttefik boylara mensup kişiler teker teker ellerini bu kaba daldırarak Hacer-i Esved'e dokunarak davalarından dönmeyeceklerine yemin ettiklerinden kendilerine "Mutayyebûn" ismi verilmiştir. Abduddaroğullarının haklarını savunmaya söz verip yemin eden Beni Mahzum, Beni Sehm ve Beni Cumahı boyları da kan ile dolu bir çanakla aynı töreni yapıp, yeminlerinden dönmeyeceklerine söz verdiklerinden bunlara da "Ahlâf" denmiştir. Mutayyebun ve Ahlâf'ın bu söz ve yeminleri Kureyş'i kanlı bir iç çekişme ile karşı karşıya getirmişti. Her iki taraf kanlı bir savaşa hazırlanırken, tarafsız boyların aracılığı ile genel işler ve görevlerin iki aile arasında paylaştırılması kararlaştırıldı. *Hicâbe*, *Livâ* ve *Nedve* Abduddaroğullarına bırakıldı. *Sikâye* ve *Rifâde* görevleri de Abdumenafoğullarına verildi. Bu düzenleme İslam'ın ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. Abduşems hayatının büyük bölümünü yoluculukla Mekke dışında geçirdiğinden hacılara su sağlama ve yoksulları yedirme gibi zenginlik gerektiren Sikâye ve Rifâde görevlerini kendisinden daha zengin olan kardeşi Haşim'e bıraktı. Haşim'in asıl ismi Amr idi. Bir kıtlık esnasında Filistin'den getirdiği unlar ile yaptırdığı ekmeklerle tirit pişirterek herkesi doyurduğu için Haşim lakabını almıştı. Haşim kendisine verilen görevleri ustalık ve çok cömertçe yaparak herkesin minnettarlığını kazanmayı başardı.

Haşim Suriye'ye giderek Kureyş kervanlarının korunması konusunda Gassanîler ile bir sözleşme yaptı.[17] Her sene Mekke'den biri yaz, diğeri kış mevsiminde olmak üzere iki büyük ticaret kervanı çıkarmaya başladı.

Yaz kervanı Suriye'ye giderdi. Bazen Filistin'e kadar gittiği de olurdu. Kış kervanı Yemen'e giderdi. Bu kervan da bazen Habeşistan'a kadar giderdi. Haşim'in bu faaliyeti Mekke'de ticari hayatın gelişmesini sağladı. Taşıma ve değişim çoğaldı. Çoğunluğu bu kervanlara katılan Kureyşlilerin servet ve refahı arttı.

Kusay'dan itibaren Araplar, Kabe'nin koruyucusu ve hizmetkarı olan Kureyş'e derin bir saygı duymaya başlamışlardı. Bu sayede Kureyş kervanları bu uzun yolları hiç bir saldıraya uğramadan geçebiliyordu.

Arap ananesi İslam döneminde Beni Haşim-Beni Ümeyye çekişmesi ve çekememezliğini Haşim dönemine kadar götürerek bir menkıbeye bağlamaktadır. Bu menkıbeye göre güya Haşim ile kardeşi Abduşşems ikiz ve birer parmakları bitişik olarak doğmuş, doğumdan sonra bunların ayrılması sırasında parmaklarından kan akmış, Araplar bunu her iki kardeş nesli arasında kan dökülecceğine bir işaret saymışlardır.

Abduşems'in oğlu Ümeyye ticaret yaparak büyük bir servet kazanıp, Kureyş arasında meşhur olunca Siyâde'nin amcası Haşim'de kalmasını isteyerek huzursuzluk çıkardı. Sonunda şerefçe hangisinin üstün olduğunu belirlemek için *münafere* (nesep hususunda kimin daha üstün olduğunun hakemce belirlenmesi) istedi. Kureyş boyları bir kavgaya izin vermemek için mahkum tarafın münafereden sonra elli deve vermek, on sene süreyle Mekke'den çıkmak şartıyla meselenin hakeme havalesini kararlaştırdılar. Asfan isimli yerdeki kahin Huzâi'yi hakem seçtiler. Hakem,

Haşim'in şerefçe üstünlüğüne karar verdi. Böylece konu kapandı.

Haşim her yıl bir ay Suriye'ye ticarete gidiyordu. En son yolculuğunda Medine'de Neccaroğullarından Amr b. Lebid el-Hazreci'nin kızı Selma ile evlendi. Sonra Suriye'ye gitti, ama dönemedi. Henüz çok genç iken Gazze'de vefat etti.

Haşim'in Yesrib'de evlendiği Selmâ'dan bir erkek çocuğu doğmuş, doğumunda başında beyaz tüyler bulunduğundan kendisine Şeybetu'l-Hamd ismi verilmişti. Şeybe, Medine'de büyüdü. Yedi-sekiz yaşına gelince amcası Muttalib onu Medine'den Mekke'ye getirdi.

Şeybe Mekke'ye girerken amcası Muttalib'in terkisine binmişti. Muttalib bu çocuk kim diye soranlara alaylı bir şekilde kölem diye cevap verdiğinden Mekkeliler arasında ismi Abdumuttalib diye kaldı.[18] Abdumuttalib amcasının vefatından sonra mensubu olduğu boyun başkanlığını üstlendi. Bu sırada Cürhümiler zamanında kapatılarak yeri unutulan zemzem kuyusunu buldu. Böylelikle Araplar arasında şeref ve şanı artı. Abdumuttalib zamanında Habeşliler Mekke'yi ele geçirmek amacıyla Hicaz üzerine yürüdüler. Ancak fîl olayı denilen bu sefer Habeşlilerin yenilgisi ve pişmanlığı ile sonuçlandı.

Abdumuttalib zemzem kuyusunu bulduğunda reislikte rakibi olan Adiy b. Nevfel b. Abdumenaf kendisini "uzun süre Kureyş'e reislik yaparım ümidini taşıyorsan yanılıyorsun. Senin bir oğlun var, oysa bizim evlat ve itibarımız pek çoktur. *Siyâde*'nin bir gün bize geçeceğinden şüphen olmasın" diyerek tehdit etmiş, Abdumuttalib de "Beni evlat azlığı ile korkutmak istiyorsun, dilerim on oğlum olur ben de birini Kabe'ye kurban ederim!" şeklinde karşılık vermişti.

Aradan geçen zaman içerisinde Abdumuttalib'in on iki oğlu oldu. Bunlar büyüdükten sonra adağını hatırladı. Oğullarını yanına alarak Kabe'ye gitti. Hübel putunun önünde ok çekerek fal baktı. Kura Abdullah isimli oğluna isabet etti. Abdullah huyunun güzelliği, alicenaplığı, temizliği ve yumuşaklığıyla babasının kalbini kazanmaştı. Abdullah'ı kurban etmeye bir türlü kıyamadı. Kureyşliler de adet olur korkusuyla böyle bir şeye razı olmadılar. Bir çare bulmak için Hayber kahinesi Katiyye Seccah'a gittiler. Katiyye, kuranın Abdullah ile Kuyeşlilerin hür bir kişinin diyeti olarak kabul ettikleri on deve arasında çekilmesini ve develere isabet edinceye kadar her defa on deve ilavesiyle kuraya devam edilmesini tavsiye etti. Dokuz defa Abdullah'a isabet eden kura, onuncuda develere çıktı. Abdumuttalib yüz deveyi kurban ederek bütün Kureyş kabilesine ziyafet verdi.

Abdumuttalib'in bu yolla kurban edilmekten kurtulan oğlu Abdullah, insanlık tarihinde yeni bir dönemi başlatan Hz. Muhammed'in babasıdır. Abdullah, Beni Zühre reisi Vehb'in kızı Amine ile evlenmişti. Hz. Muhammed, bu evlilik sonucunda dünyaya gelmiştir. Ama Abdullah ticaret için Şam'a gittiğinde dönüşte Yesrib'de hastalanmış ve bu hastalık soncu vefat etmiş olduğundan Hz. Muhammed, henüz annesinin karnında iken yetim kalmıştır.

İslam Öncesi Arapların Dinleri

İslam'dan önce Arapların, Güneyli ve Kuzeyli veya Adnanî ve Kahtanî olmak üzere iki toplumsal grup olduklarını yukarıda izah etmiştik. Sosyal hayatın en canlı unsuru olan din hususunda da bu ikilik göze çarpmaktadır.

İklim ve coğrafyanın bir gereği olarak tamamen bedevi hayat alanı olan Kuzey Arabistan, sosyal yaşam gibi dini

yaşamda da oldukça yavaş geliştiğinden İslam'ın ortaya çıkışında sergilediği dini tutumda önceki gelişim dönemlerin izleri açıkça görülmektedir. Cahiliye döneminin dini hakkında tarihin tespit edebildiği rivayetler tüm ilkel toplumlarda olduğu gibi Kuzey Araplarının da totemizm, animizm ve fetişizm gibi aşamaları geçmek suretiyle putperestliğe ulaşmalarının derin izlerini korumaktadır.

Arabistan'da ataerkil toplumsal yapının İslam'ın doğuşuna doğru nispeten yeni bir kurum olduğu bir gerçektir. Arap toplumsal yapısının kökenine inildiği taktirde ilk toplumsal yapının anaerkil ve totem esasına dayanmış olduğu anlaşılmaktadır. Arap nesep bilginlerinin nispeten geç dönemlerde var olan birer fert ve kahraman haline dönüştürdükleri kabile isimlerinden birçoğu totemizm döneminin izlerini taşımaktadır.

Demek ki kabilelerin ilk çekirdeği klandır. İlkel insanların ilk kümesi olan klanın iki ayırt edici özelliği vardır ve bunlar eski Arap kabilelerinde de görülmektedir. İlkin her klanda o klanı oluşturan bireyler kendilerini akrabalık bağı ile birbirlerine bağlı hissederler. Bu yakınlık onların aynı ismi taşımalarından kaynaklanır. Klan mensupları kendilerini akraba bildikleri için birbirlerine karşı yardımlaşma, öç, matem gibi görevleri yerine getirmeye mecbur sayarlar. Klanın bu ilk ayırıcı niteliğinin izleri eski kabilelerde açıkça görülebilmektedir.

İkinci olarak her klanın kendine özgü bir totemi vardır. Aynı kabilenin farklı iki klanı aynı toteme sahip olamaz. Arap kabilelerinin farklı boyları arasındaki ilişkiler konusunda tarihin verdiği bilgi, bu ikinci ayırıcı niteliğin varlığını doğrulatacak niteliktedir. Cahiliye döneminde yaşayan Arap kabile ve boylarının taşıdığı totem damgası sahip oldukları isimlerdir. Esasen totem bir klanın taşıdığı isim demektir. Totemler hayvan veya bitki kökenli olabilirler.

Ama çoğunlukla hayvan kökenlidir. Gerçekte Arap kabile ve boylarından birçoğunun ismi hayvan ismi, bir kısmının bitki ismi ve çok azınınki de bunların dışındaki şeylerin ismidir.

Totemizm, başlangıçta klanın toplanması ve yapılanması ile ilgilenmektedir. Bu bakımdan hem sosyal hem de dini bir niteliği vardır. Esasen ilkel toplumlarda sosyal ve dini meseleler birbirleri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Totemist klan bir aile kümesi olduğu kadar, aynı zamanda totemist dini değerler bütününün yayılma alanıdır. Anlaşıldığına göre anaerkillik temeli üzerine kurulmuş eski Arap toplumlarından belli bir yerde yerleşmiş olan bir veya birden fazla yerel gruplar aynı toteme bağlı olduklarından onun ismini almış ve bu isim daha sonra o kümelerin kan bakımından ilk ataları kabul edilmiştir. Kabileye ismini veren totem ya bir hayvan ya bir bitki ya da başka tabii bir şeydir. Ama çoğunlukla bu totem bir hayvandır. Kabile isimlerini araştırdığımızda bunların aslan, kaplan, köpek, köpek balığı, keler, çakal, sırtlan yavrusu, tilki, yılan, ada tavşanı, müshil otu, ebucehil karpuzu, çakıl taşı, keskin sirke... anlamlarını taşıdıkları görülmektedir. Demek ki bunlardan Beni Esed kabilesinin totemi aslan, Beni Nemr kabilesinin totemi kaplan, Beni Kelb kabilesinin köpek, Kureyş kabilesinin köpek balığı, Beni Zıbhe kabilesinin dişi keler, Beni Dail kabilesinin çakal, Beni Beldel kabilesinin sırtlan yavrusu, Beni Sa'lebe kabilesinin dişi tilki, Beni Vebre kabilesinin ada tavşanı, Beni Sa'saa kabilesinin müshil otu, Beni Hanzala kabilesinin ebucehil karpuzu, Beni Fihr kabilesinin küçük bir taş, Sakif kabilesinin keskin sirkedir. Fakat Araplarda sosyal hayat geliştikçe totemist yapı da zamanla bozulmuş, totemist ayinler yok olmuş, yerlerini ölüm sonrasının izlerini taşıyan yeni ayinlere bırakmıştır. Bu ikinci dini aşamanın adı ruhçuluktur. Animizm denilen

bu dini biçim, kainatın ruhlar ile dolu olduğuna ve bütün doğal olayların ruhların eseri olduğuna inanmaktır. İlkel insanlar dini gelişimin bu döneminde her olayı dayandırdıkları ruhlar için birtakım ayinler uydurmuş, zamanla kevni bir nitelik kazanan ruhlara karşı bir saygı ve itaat duygusu beslemek zorunda kalmışlardır. Çünkü yaşamak için ihtiyaç duydukları şeylere can veren ve onlarda farklı değişikliklere yol açan faktörlerin ruhlar olduğuna inanılıyordu. Animizmin gelişimi naturalizm yani tabiatperestlik ile sonuçlanmıştır.

Cahiliye dönemine ait bize ulaşan bilgilere göre kabile, fasile ve boy isimleriyle, totemizm izlerini taşıyan Araplar, ölen bir kimsenin ruhunun cesedinden ayrılarak kabirden çıktığına inanırlardı. Hatta eğer bu kişi katledilmiş ve katilinden intikamı alınmamışsa kuş şekline giren ruhunun, mezarının başında sürekli *beni sulayın* diye bağırdığına inanılırdı. Ruhun dönüştüğü bu kuşa *hame* derlerdi. Cahiliye Arapları arasında ruhların bir kısmının iyi, bir kısmının kötü olduğu hakkındaki inanışın yaygınlığını destekleyen birçok belirti vardır. İyi ruhlar ve kötü ruhlar inancının Arap muhayyilesinde diğer kavimlerden fazla gelişmiş olması sebepsiz değildir. Arabistan ikliminin kendine özgü şartları, coğrafî konumu, Yarımada'nın o uçsuz bucaksız, korkunç, sessiz çölleri bu inancın gelişmesini sağlayan belli başlı faktörlerdir. Cahiliye döneminde oldukça ağırlığı olduğu anlaşılan kahinlik kurumu bu inanışın bir dışa vurumu olduğu gibi, şairlere atfedilen olağanüstülükler de bu inanışla ilgilidir.

Araplara göre uçsuz bucaksız çölleri dolduran ruhlar mevzii (yerel) birer ilah olup her biri özel bir vadide ikamet ederdi. Bu yüzden Araplar seyahatleri sırasında birtakım felaketlere uğramamak için o yerlerin özel ruhlarına sığınırlardı.[18b]

Cahiliye Araplarının totemizm ve animizm dinlerinin ölüm sonrası kalıntıları arasında fetişizm tortuları da görülmektedir. Afrika vahşileri arasında görülen bu dini form, taş ve kum gibi maddi şeylere tapınmaktan ibarettir. Tapınılan taşlara *fetiş* denildiğinden bu dini tarza *fetişizm* adı verilmiştir.

Fetiş sıradan bir taş değildir. Bunlar ibtidai insanların dikkatini çekebilecek nitelikte parlak taşlardır. Fetişizm dini tarzı ruhlar inanışıyla yakından ilgilidir. Başka bir deyişle fetişizm animizmden doğmuştur. Ruhlara belirli yerler ayırma konusundaki kanaat, zamanla bunlara birer yerleşme yeri (yurt) kabulüyle sonuçlanmış, böylece fetişizm ortaya çıkmıştır. Gerçekte fetiş, kendiliğinden tapınılacak bir mahiyete sahip değildir. Fetişe kutsallık atfedilmesi, onun ruhlardan birine yurt olması inanışından kaynaklanmıştır. Demek ki fetişin kendisinde tanrılık özelliği yoktur. Daha çok ilahi gücün yani ruhların yurdudur. Fetişin aynı zamanda sihri bir mahiyeti de vardır.

Afrika vahşilerinin dini yaşayışlarını derinlemesine inceleyen Sharl De Brus bu konuda şunları söylemektedir: "Vahşiler arasında fetişlerin sayısı çok fazladır. Kişilere, ailelere, kabilelere, yurtlara ait fetişler olduğu gibi geçici fetişler de vardır. Bu sonuncular özel bir amaçla belli bir süre için fetiş edinilir, sonra da bırakılırlardı."

Cahiliye Araplarının dini eğilimleri hakkında eldeki malumat arasında bunların animizmle birlikte fetişizm dini (tarzını) de yaşamış olduklarını destekleyecek belgeler oldukça fazladır. Hatta Arapların taşlara (fetişlere) tapınmaları hakkında şöyle bir menkıbe bile rivayet edilmektedir. "Araplar arasında ilk fetişlere tapınma İsmailoğulları soyunda gerçekleşmiştir. Sebebi şudur: İsmaililer düşmanlarının saldırı ve baskısı altında Mekke'de yaşayamayacak bir duruma geldiklerinden dolayı mecburi olarak civara

göç etmiş, giderken de yanlarında derin bir saygı besledikleri Kabe'den birer taş götürmüşlerdi. İsmaililer yeni yurtlarında Kabe'yi tavaf eder gibi bu taşları tavaf etmeyi adet edinmişlerdi. Bu adet git gide her beğendikleri taşa tapınmalarıyla sonuçlanmıştır.[19]

Araplar arasında fetişperestliğin bu menkıbede anlatıldığı tarzda gelişip gelişmediği o kadar önemli değildir. Hatta menkıbenin taşlara tapınmayı gerekçelendirmek için sonradan uydurulmuş olma ihtimali daha kuvvetlidir. Ancak menkıbe bir gerçekliğe dayanmaktadır. Bu, İslam'dan önce Araplar arasında fetişperestliğin yaygın bir halde bulunması gerçeğidir.

Hicretten 11 yıl önce doğan Ebu Reca Umran el-Attar'ın Dârimi'nin müsnedinde aktarılan beyanı bu görüşümüzü destekleyen çok güçlü bir delildir. Ebu Reca diyor ki: "Biz İslam'dan önce taşlara secde ederdik. Daha güzel bir taş bulduğumuzda öncekini bırakarak yeni bulduğumuz taşa tapardık..." Hicri 255 yılında vefat eden Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Behram ed-Dârimi'nin İbn Hacer gibi amansız bir hadis tenkitçisi tarafından İbn Mace'nin *Sünen*'ine tercih edilen *Müsned*'indeki bu satırlar, İslam'ın ortaya çıkışına yakın dönemlerde bile Araplardan bir bölümünün fetişperest olduklarını ortaya koymaktadır.

Tarihçi İbnu'l-Esîr, İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Muhammed ile çok alay eden ve annesine nisbetle İbn Antala diye çağrılan Hâris b. Kays b. Adiyy b. Sa'd es-Sehmî'den söz ederken şöyle bir anekdota yer verir: "Bu adam daha güzelini buluncaya kadar bir taşa tapardı. Daha güzelini bulunca eskisini bırakır, beğendiği bu yeni taşa tapardı..." Bu olay İslam'ın ortaya çıkışı sırasında bile Kureyş ileri gelenleri arasında fetişperestlerin bulunduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

En eski ve güvenilir bir tarihçi olan İbn İshâk'tan nakillerde bulunan İbn Hişâm, Beni Milkan b. Kinâne boyunun kendi topraklarında bulunan *Sa'd-ı Sahra* isimli bir kayaya tapındıklarını bildirmektedir. Bu kayanın bir fetiş olduğunda kuşku yoktur. Yine aynı yazar Devs, Has'am ve Becile kabilelerinin de *Tiyale* denilen yerdeki *Zü'l-Halasa* isimli beyaz renkli kare bir kayaya tapındıklarından söz etmektedir. Afrika fetişistlerinin yaptığı gibi bunlar da Zü'l-Halasa'ya deve kuşu yumurtasından gerdanlıklar takarlardı. İbn İshâk cahiliye Araplarının dini eğilimlerinden söz ederken şunları aktarmaktadır: "Cahiliye Araplarında her evin kendine özgü bir veya birden çok fetişi vardı. İçlerinden biri yolculuğa çıkacak olursa fetişe dokunur, dönüşünde her şeyden ve herkesten önce ilk işi yine fetişe dokunmak olurdu."

Kuzey Arapları gerek Suriye ve Irak çöllerindeki soydaşları ile ve gerek daha medeni olan Güney Arapları ile ilişkileri sonucunda zamanla fetişe tapıcılıktan puta tapıcılığa yükselmişler yani fetişlerini muntazam bir şekilde yontarak insan şekline sokmuşlardır.

Tanrıyı insan şeklinde tahayyül etme (antropomorfizim), ilkel kavimler için büyük bir gelişim aşamasıdır. Rivayetler Arapların bu aşamaya dış tesirler altında geldiklerini göstermektedir. Bu rivayeti kaydeden İbn Hişam diyor ki: "Kabe'nin Huzaa'nın eline geçmesinden sonra başkanları olan Amr b. Luhay bazı işlerinin tasfiyesi için Suriye'ye gitti.

Şam bölgesinde bulunan Belka kasabasında insanların putlara ibadet ettiklerini gördü. Bu ibadetlerinin sebebini sordu. Onlar da: "Bu putlar yüce heykeller ve beşer suretinde yapılmış yüce tanrılardır. Bunlara ibadet ediyoruz. Çünkü ne zaman yağmur istesek yağdırırlar. Bir konuda

yardım istersek yardım ederler" cevabını verirler. Amr, bu putları çok beğendi. Mekke'ye götürmek üzere onlardan bir put (sanem) istedi. Belkalılar da ona Hübel isimli bir put verdiler. Amr b. Luhay, Hübel'i Mekke'ye götürdü. Zemzem kuyusunun üst tarafında Kabe'ye yakın bir yere yerleştirerek herkesi buna ibadet etmeye teşvik etti. Rivayete göre, Hübel, insan şeklinde yontulmuş kırmızı renkli akik taşı idi. Ama sağ eli kırılmıştı. Amr, ona altından bir el taktı. Halk da ona ibadet etmeye başladı ve Hacer-i Esved kadar hürmet gösterdi. Daha sonra Kusay, Hübel'i Kabe'nin içerisine taşıdı.

İbn Hişam'ın aktardığı bu menkıbenin ayrıntıları şüpheli görülebilir. Ama bu menkıbe Arapların, Hübel putunu dışardan ve Huzaaoğulları döneminde getirdikleri hakkındaki kanaatlerinin ürünüdür ve bu da gerçeğe uygun görülebilir. Gerçekte menkıbe Huzaalıların Yemen'den geldiklerini yani Kahtanîlerden olduklarını söylemektedir. Son dönemde Yemen bölgesinde gerçekleştirilen kazılarda bu bölge eski halkının ilahları arasında "*Aştar*", "*Ba'l*" ve "*İl*" isimleri bulunduğu anlaşılmıştır. Ba'l eski Sami kavimlerin Tevrat'ta adı geçen ortak tanrısıdır. Buna en eski Babilliler (Il) Fenikelilerle İbraniler de Ba'l diyorlardı. Arapların Hübel'inin de İbranilerin "Ha ba'l" ifadesinin bozulmuş bir şekli olduğu şüphesizdir. Demek ki Hübel, Mekke'ye menkıbenin anlattığı gibi, Belka'dan gelmiş değildir. Belki Yemen'den göç ederek Mekke'ye gidip orayı vatan olarak benimseyen Huzaalıların yanlarında getirmiş oldukları eski Bal adındaki tanrılarıdır.[20]

Hz. Muhammed, İslam'ı yaymaya başladığı sırada Kureyş'in en büyük putu Hübel idi. Hübel'in önünde kurban kesmeye mahsus bir çukur vardı. Hübel adına kesilecek kurbanların kanı bu çukura akıtılırdı. Hübel'in önünde devamlı birtakım oklar bulunurdu. Bu oklar Arapların

"Meysir" dedikleri "Tefeül (fal açma) okları idi. Araplardan birinin zor bir işi olsa hemen Kabe'ye gider, bu oklarla fal açardı.

Hicaz'ın yerli Araplarına nisbetle daha medeni olan Huzaalıların kuzey kabileleri üzerinde güçlü bir etki bıraktıkları tahmin edilebilir. Muhtemelen Mekke dışındaki kabilelere ait putlar Hübel'den sonra edinilmişlerdir. Kureyş'in Hübel'den başka *İsâf* ve *Nâile* adlı iki putları daha vardı. Bunlardan İsâf erkek, Nâile de kadın şeklinde idi. Kadın olduğu kabul edilen Nâile'nin tanrılar arasında bulunması ayrı bir öneme sahiptir. İsâf ve Nâile hakkında rivayet edilen mitoloji kabule değer görülemez.[21] Bunun daha sonra uydurulmuş olma ihtimali çok güçlüdür. Nâile'nin tapınılan putlar arasında bulunması, Araplarda sosyal yapının anaerkillikle başlamış olduğu görüşünü destekleyen bir belge sayılabilir. Arapların ismi tarihe geçen kadın tanrıçaları yalnız Nâile değildir. Hüzeyl kabilesinin Kur'an'da da adı geçen *Suva* isimli putları da kadın şeklinde idi. Zemzem kuyusu civarında olan İsâf ve Nâile putları adına kurbanlar kesilirdi. Haram aylarda Kabe ziyareti yapılırken bu iki put daha çok önem kazanırdı. Çünkü Kabe'yi tavafa İsâf'tan başlamak ve Nâile'de tamamlamak ayin usulünden idi. Mekke tanrıları arasında bunlardan başka *Zü'l-Kefeyn* ve *Zü'ş-Şera* adlı iki tanrı vardı.

Yesrib'deki Evs ve Hazrec kabilelerinin tanrısının *Menat*, Abduleşheloğullarının *Eşhel*, Kelboğullarının *Vedd* isimli putlarının bulunduğu tarihi olarak bilinmektedir. Rivayete göre Menat deniz sahilinde Müşellel'de bulunuyordu.

Cahiliye Araplarının birçok putu arasında eski totemlerin heykellerinin de bulunduğunu görüyoruz. Kur'an'da adı geçen *Yağüs*, *Yauk* ve *Nesr* putları böyle idi. Bir totem hatırası olan bu putlardan Yağus arslan şeklinde olup Tay

kabilesinin tanrısı idi. Yauk at şeklindeydi. Buna da Hemdan kabilesi tapınıyordu. Kartal şeklindeki Nesr ise Zü'l-Kila' kabilesinin tanrısı idi.

Araplar arasında gerek eski totemcilikten ve gerek çöl hayatının gereklerinden olarak kabilecilik yerleşmiş olduğundan her kabilenin taptığı tanrısı (putu) ayrıydı. Bir put hangi kabilenin tanrısı ise ancak o kabile mensuplarının hamisi kabul edilirdi. Putlar birer özel ilah oldukları içindir ki Mekke'nin fethinde yalnız Kabe içerisinde çeşitli kabilelere ait 360 put bulunmuştu.

Cahiliye döneminin putlarından başka bir de o putların korunduğu mukaddes evler vardı ki bunlara tağut adı veriliyordu. Özel ilahlar sisteminin geçerli olduğu Arabistan'da putlar kadar, tağutların bulunduğu da bildirilmektedir. Her kabilenin mensupları kendi tağutlarına mukaddes bir yer tayin eder, çevresini saygıyla tavaf ederlerdi. Tağutların muhafız ve hacipleri vardı. Bunlar tağutları bekler, gelen hediyeleri alır, adanan kurbanları keserlerdi. Tağutlar mukaddes oldukları için çevresinde savaş ve kavga yapılmazdı.

Tağutlar hakkında eski Arap kaynaklarında görülen bilgiler, merkezi Avusturalya'daki totemizm için en uygun araştırma alanı olan Arventaların Ertnatulunga dedikleri mukaddes yerleri andırmaktadır. Ertnatulungalar, üzerlerine totem çizilip kazınmış, taş veya ağaçtan yapılmış şüringaların muhafaza edildiği mukaddes yerlerdir. Düşman tarafından izlenen bir kimse Ertnatulunga'ya sığınırsa ölümden kurtulmaktadır. Çünkü Ertnatulunga çevresinde savaşmak yasaktır. Bu bölge gerçek bir sığınak, huzur ve güven yeridir. Ertnatulunga'nın sürekli klan başkanının gözetimi altında bulunan muhafız ve hacipleri vardır.

Cahiliye Araplarının tağutlarıyla Avusturalya Arventalarının Ertnatulungaları arasındaki bu önemli benzerliklere bakılarak Arap tağutlarının da bir tür Ertnatulungalar olduğu sonucuna varılabilir. Eski yazarların cahiliye tağutlarının sayısını beş yüze kadar çıkardıklarını görüyoruz. Bunların en önemlilerinden biri Kureyş ile Kinaneoğullarının Mekke dışında "Batn-ı Nahle" denilen yerde içindeki puta nisbetle adlandırılan Uzza tağutu idi.[22] Bu tağutun içinde bulunduğu beyt (ev)in asıl ismi Bes idi. Uzza tağutunun sidâne ve hicâbe hizmetleri Süleymoğullalarından Şeyban kabilesi tarafından yapılıyordu.

Taif'te oturan Sakifoğulları kabilesinin tağutu da meşhurdur. Bu tağutta *Lât* isminde bir put vardı ki ismini tağuta da vermişti. Lât putu hakkında verilen bilgilerden bunun bir meteor kayası olduğu anlaşılmaktadır. Lât tağutunun sidâne ve hicâbe hizmetleri Sakif kabilesinden Muğisoğullarının elindeydi.

Bu iki meşhur tagut kadar önemli olmayan Rebiaoğullarının *Rıda*, Yemen Araplarının *Rüsam*, Bekr ve Tağlib ile İyâd kabilelelerinin *Zü'l-Ka'bat* adlı tağutları Araplar arasında şöhret kazanmıştı.

Arabistan'da Peygamberler

Totemizm, animizm ve fetişizm gibi ilkel ve kaba dinlerin ağır karanlıkları altında kalan Arabistan'ın zaman zaman din müjdecilerinin açtıkları ışıklarla yer yer aydınlandığı mukaddes kitaplarda bildirilmektedir. Ama bu aydınlıklar maziye gömülen, eski çağların kalıntıları arasında ancak güçlü bir şimşek ışığı kadar devam etmiş, müjdecilerin ölümüyle tekrar sönmüş, geniş ve büyük çölleri yine ağır karanlıklar kaplamıştır.

Kur'an-ı Kerim'de de haber verildiği gibi eski zamanlarda Arab-ı Aribe arasında ortaya çıkan peygamber Hud, Yemen ve Hadramevt civarında oturan Âd kavmini, Salih peygamber de Şam ile Medine arasındaki Vadi'l-Kura ve Hicr bölgesindeki halkı irşatla emrolunmuştur. Bugün Medayin-i Salih denilen bu bölgede o zamanlar Semud denilen Araplar bulunmaktaydı.

Peygamber Hud'un risaleti Araf ve Hud Surelerinde geniş olarak anlatılmıştır.[23]

Hud suresinde ondan şöyle bahsedilmektedir:

Ad kavmine kardeşleri Hud'u gönderdik. Onlara dedi ki! "Ey Kavmim! Allah'a kulluk ediniz. Sizin O'ndan başka ilahınız yoktur. Siz ancak iftiracısınız. Kavmim! Risaleti ulaştırdığım için sizden hiç bir ücret istemem. Benim ücretim ancak beni yaratana aittir. Aklınız ermiyor mu?" "Kavmim! Rabbinizden bağışlanma dileyin ve O'na dönün ki üzerinize yağmur bulutu göndersin ve gücünüze güç katsın. Mücrim olarak yüz çevirmeyin!

Dediler ki: Ey Hud! Sen iddianı isbat için bir delil getirmedikçe senin sözünle ilahlarımızı terk edemeyiz ve sana inanmayız. Yalnız sana şunu söyleyebiliriz: Tanrılarımızın bir kısmı seni fena çarpmış!" Hud dedi ki: Allah'ı şahit getiriyorum. Siz de şahit olun ki, ben sizin Allah'tan başka ortak koştuklarınızdan uzağım. Hepiniz beni yok etmeye çalışın ve bana göz açtırmayın. Ben sizin ve benim rabbim olan Allah'a tevekkül ve itimat etmişim. Yeryüzünde gezen bütün canlıların maliki Allah'tır. Elbette rabbim hak ve adalet üzeredir. Eğer yüz çevirirseniz, siz bilirsiniz. Ben emrolunduğum şeyleri size bildirdim. Allah sizi helak eder ve yerinize başka bir kavmi getirir. Siz yüz çevirmenizle Allah'a bir zarar vermiş olmazsınız. Rabbim herşeyin koruyucusudur. Onlar hakkındaki hükmümüz gerçekleşince Hud'u ve beraberindeki iman etmiş olanları lütuf ve rahmetimizle çetin bir azaptan kurtardık. İşte rabblerinin ayetlerini inkar eden ve peygamberlerine karşı gelen Âd kavmi: Her inatçı

zorbanın sözüne uydular da dünyada ve ahirette lanete uğradılar. Bilin ki Âd kavmi rabblerini inkar etti. Hud'un kavmi olan Âd böylelikle ilahi rahmetten mahrum kaldı.

Salih peygamberin Hicr halkına gönderilmesi de yine Arâf suresi ile Hud süresinde anlatılmıştır. Her iki surede anlatılanlar aynı mealdedir. Hud suresinde şöyle deniliyor:

Biz Semud kavmine kardeşleri Salih'i gönderdik. Onlara dedi ki "Kavmim Allah'a kulluk ediniz, sizin ondan başka ilahınız yoktur. Sizi yerden yarattı ve size yeryüzünü imar ettirdi. Siz de O'ndan bağışlanma dileyin ve O'na dönün. Rabbim bilen ve duaları kabul edendir. Dediler ki: Ey Salih! sen bundan önce içimizde istikbal vadeden biriydin. Sana ne oldu ki atalarımızın taptıklarına bizi tapınmaktan alıkoyuyorsun. Biz, bizi davet ettiğin şeye karşı derin bir şüphe içindeyiz. Salih onlara şöyle cevap verdi: Kavmim görmüyor musunuz? Allah'tan bir delil almışken, tebliğ işinde O'na karşı gelirsem Allah'ın azabından beni kim kurtarabilir. Bu ancak hüsranımı artırır. Kavmim! Bu Allah'ın devesidir. Size bir ayettir. Bırakın yeryüzünde otlasın. Ona bir fenalık etmeyin. Sonra peşin azaba uğrarsınız. Ama onlar devenin bacağının damarını kesip öldürdüler. Salih, onlara: Evlerinizde üç gün yaşayın. Bu kesin bir vaaddir, dedi. Onlar hakkındaki hükmümüz kesinleşince Salih'i ve onunla beraber iman etmiş olanları lütuf ve rahmetimizle kurtardık. Allah, bütün işlerinde güçlü ve azizdir. Zalimleri şiddetli bir sayha yakaladı. Oldukları yere yığılıp helak oldular. Bilin ki Semud Allah'a küfretmişti (tanımamıştı). O da Rahman'ın rahmetinden mahrum kaldı.

Suriye-Hicaz demiryolu üzerindeki Tebük ile Kızıldeniz arasında Akabe körfezine kadar uzanan ve eskiden Medain denilen bölgede yaşayan Eyke halkına da Şuayb'in elçi olarak gönderildiği yine mukaddes kitaplarda bildirilmektedir.[24]

Hz. Musa ile çağdaş olan Şuayb, Tevrat'ta Petro ismiyle geçmektedir. Kur'an-ı Kerim ondan Arâf suresi 84 ve deva-

mındaki ayetlerde, Hud suresinin 83 ve devamındaki ayetlerinde bahsetmektedir. Her iki suredeki ayetler mealen aynı olduğundan sadece Hud suresindeki ayetleri aşağıya almakla yetiniyoruz:

Biz Medyen'e kardeşleri Şuayb'i gönderdik dedi ki; Kavmim, Allah'a kulluk edin. Sizin ondan başka ilahınız yoktur. Ölçü ve tartınızı eksik yapmayın. Ben sizi nimet ve refah içinde görüyorum ve sizin için ahiret azabından korkuyorum. Kavmim! ölçü ve tartıyı, insafla tam yapın. Halkın eşyasını eksik vermeyin. Yeryüzünde fesat çıkararak kötülük yapmayın. Eğer mümin iseniz Allah'ın mübah kıldığı şeyler sizin için daha hayırlıdır. Ben sizi kötülükten koruyamam. Dediler ki: Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı putları terk etmemizi ve malımızda dilediğimiz gibi tasarrufta bulunmamamızı senin kıldığın namaz mı emrediyor? Halbuki sen ne kadar halim ve iyi davranışlısın?... Şuayb dedi ki: Ey kavmim! Siz ne diyorsunuz? Bana rabbimin delili gelmiş ve rabbim beni güzel rızkla rızıklandırmış iken O'nun emrine karşı gelebilir miyim? Sizi bir şeyden alıkoyup da kendim bunun zıddına hareket etmek istemem. Gücümün yettiği kadar ıslah etmek isterim. Başarılı olmam ancak Allah'ın hidayetiyle mümkündür. Ben her işimi O'na havale ettim. Daima O'na yalvarırım. Kavmim, bana olan düşmanlığınız sizi, Nuh, Hud veya Salih kavminin başına gelen akıbete düşürmesin. Hem Lut kavmi sizden pek uzak değildir. Rabbinizden bağışlama dileyin ve O'na yönelin. Rabbim esirgeyici ve himaye edicidir. Dediler ki: Şuayb! Söylediğin şeylerin çoğunu anlamıyoruz. Seni aramızda çok zayıf görüyoruz. Eğer kabilen olmasaydı, seni taşlardık. Sen aramızda yüksek bir konuma sahip değilsin. Şuayb dedi ki: Size göre kabilem Allah'tan daha aziz midir ki O'nun emrini dinlemediniz. Rabbim işlediklerinizin hepsini bilmektedir. Kavmim! Durumunuzun gereğini yapın (beni ve dinimi yok etmeye çalışın) ben de yapıyorum. Yakında kimin alçaltıcı azaba uğrayacağını ve kimin yalancı olduğunu öğrenirsiniz. Bekleyin ben de sizinle birlikte beklemekteyim. Emrimiz gelince, Şuayb'ı ve onunla beraber iman edenleri lütuf ve keremimizle kurtardık.

Zulmedenleri sayha yakaladı. Onlar da cansız, yüzüstü yere düşmüş olarak sabahladılar. Sanki o diyarlara hiç gelmemişlerdi. Bilin ki Semud kavmi nasıl ilahi rahmetten uzak düştü ise Medyen kavmi de ilahi rahmetten aynı şekilde uzak kaldı.

Medyen, Yemen'den Filistin, Mısır ve Akdeniz sahillerine işleyen ticaret kervanlarının güzergahı üzerinde bulunması bakımından işlek bir ticaret merkezi, zengin bir ülke idi. Yemen'deki Mainliler, Sebeliler döneminde olduğu gibi Nebatiler döneminde de Medyen ticari bir güzergah idi. Aktardığımız ayetlerde bunlara ölçü ve tartıyı tam yapmaları ve halkın mallarını ziyana uğratmadan tam olarak sahiplerine vermelerinin emredilmiş olması dikkat çekicidir. Çünkü bu ayetler, Medyen halkının ticarette çok ileri bir düzeyde olduğuna dair tarihi bilgileri desteklemektedir.

Araplara gönderilen peygamberler hakkında risalet dönemine doğru Arabistan sakinlerinin hatırında kalan şeylerin çok sınırlı olduğu anlaşılıyor. Bu müphem hatıraların ancak Mekke ve Yesrib gibi yarı medeni bölgelere mahsus olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen Mekke ve Medine'nin yarı medeni halkı bu müphem hatırayı atalardan gelen bir menkıbe olarak değil Yahudilerle ilişki neticesinde edinmiştir. Mekke'nin tüccar sakinleri tarafından sık sık ticaret kervanları gönderildiği, bu kervanların Yahudilerin oturduğu Medine yoluyla gidip geldiği düşünülürse bu ihtimal daha fazla kabule değer görülebilir. Arapların Hud, Salih ve Şuayb hakkındaki hatıraları atalardan gelen bir anane kalıntısı olsaydı, bu hatıra arasında onların yaydıkları dinin birtakım izlerinin de korunmuş olması gerekirdi. Halbuki kaydedilen hatıralarda böyle bir iz bulmak mümkün değildir.

İbrahim peygamber ve oğlu İsmail'e dair cahiliye dönemi Kureyşlileri arasında yaygın olduğu rivayet edilen hatırayı da bu mahiyette görebiliriz. Kur'an-ı Kerim'de İsmail'in

sadece elçiliğinden söz edilmiş, rivayet edilen menkıbeye temas edilmemiştir.[25]

Risalet dönemine oranla daha sonraki dönemlerde yazılmış olan bazı eserlerde Arabistan'da isimleri Kuran-ı Kerim'de geçmeyen dört peygamberden daha bahsedilmektedir. Halid b. Sinan el-Absi, Hanzala b. Safvan el-Himyerî, Şuayb b. Zi Mahrem ve Musa b. Mişa isimli bu peygamberlerden ilkinin risalet dönemine yakın bir zamanda geldiği rivayet edilmektedir.[26] Ancak, İsa peygamber ile aralarında hiç bir nebi olmadığına dair Hz. Muhammed'e isnad edilen hadise göre Halid b. Sinan el-Absi'nin risaleti meselesi şüpheli kalmaktadır.[27] Hz. Muhammed'in dini yaymaya başlamış olduğu dönemlerde hayatta olması veya hatırası unutulmayacak kadar yakın bir tarihte vefat etmesi gereken bir peygamber isminin İslam'ın başlangıcına ait olaylar arasına karışmamış olmasına imkan yoktur. Hz. Muhammet'le çağdaş diğer bir Arap peygamber gelmiş olsaydı, Rasul-i Ekrem'in risaletini bir türlü anlayamayan Kureyş, bunu da Halid b. Sinan gibi, hiç bir iz bırakmadan sönüp gidecek bir şahsiyet olarak kabul eder, o kadar telaşa ve endişeye kapılmazdı. Aksine risalet hayatı başarısızlıkla biten Hâlid b. Sinan'dan sık sık bahsederek Hz. Muhammed'i ümitsizliğe düşürmeye çalışırlardı. Oysa İslam'ın başlangıcıyla ilgili olaylar arasında Peygamber Halid b. Sinan gibi bir isme hiç rastlanılmamaktadır.

Hanzala b. Safvan, Şuayb Zi Mahrem ve Musa b. Mişa'ya gelince, bunların risalet döneminden çok daha önceleri gelmiş oldukları anlaşılmaktadır. Rivayete göre Kuhâfe ismiyle de anılan Hanzala, Semud kavminden geriye kalanların oluşturduğu Ressliler denilen kavme, Şuayb b. Zi Mahrem, Yemen'de Hudur beldesi halkına, Musa b. Mişa da yine Yemen'de Sehül halkına gönderilmişlerdi. Ancak

bu rivayetin de sonraları ortaya çıktığını düşündürecek güçlü deliller vardır. Herhalde cahiliye dönemi Arapları arasında böyle bir anane bulunduğu kanaatine vardıracak hiç bir kayıt yoktur. Bu bakımdan rivayetin menşeini İslam döneminde ve nispeten sonraki bir dönemde aramak gerekmektedir. Bu rivayetin Hanzala'ya ait kısmının Kaf suresi 12. ayetinin[28] tefsirinden, Şuayb b. Zi Mahrem ile Musa b. Mişa'ya ait kısmının da Enbiya suresindeki bir ayetin[29] tefsirinden çıktığı şüphesizdir.

Hanifler

Eski tarihçilerden İbn İshak'a dayanarak İbn Hişam'ın naklettiği hanifler menkıbesi İslam'ın ortaya çıkışı ve olağanüstü yayılma başarısını bir türlü kavrayamayan birtakım Batılı tarihçiler için güzel bir istismar vesilesi olmuştur. İslam tarihine ait meşhur bir eser yazmış olan Springer bu menkıbeyi esas alarak İslam'ın menşeine dair garip bir teori ortaya atmıştır. Bu teorinin değerini araştırmadan önce Müslüman yazarlar tarafından anlaşılmadan nakledilen ve en küçük bir tenkide bile tahammülü olmayan bu menkıbenin menşeinin Devs b. İshak isimli bir kişide noktalandığını belirtmek gerekmektedir. Devs b. İshak'ın naklettiği menkıbeyi İbn Hişam şöyle aktarmaktadır: "Kureyş her yıl belli bir günde putlardan birinin etrafında toplanarak şenlik yapar, putların şerefine kurban keser, derin bir saygı hissiyle etrafını tavaf ederdi. Kureyş'in adeti üzere bu ayini yaptıkları bir gün Varaka b. Nevfel, Abdullah b. Cahş. Osman b. Hüveyris ve Zeyd b. Amr birleşerek bir kenara çekilmişler birbirlerine: Görüyorsunuz ya kavmimiz dalalete düşmüş, ataları İbrahim'in dinini unutmuş. Biz de onlar gibi görüp işitmeyen, hiç bir iyilik veya kötülüğe gücü yetmeyen bir kaya parçasının etrafında dönebilir miyiz? Biz kendimize bir din arayalım!" dediler. Bunun üze-

rine ülkelerini terk edip her biri bir tarafa dağıldılar. Hanif dini aramaya koyuldular.

Menkıbeyi eleştirmeye gerek duymadan aynen kaydeden eski Müslüman tarihçiler bunlara "dört hanif" diyorlar. Bu yazarlara göre Hanifler İslam dininin müjdecisidirler. Güya bunların eline İbrahim'in sayfalarında yer alan bazı öğretiler geçmiş bunlarda Yahudilik ve Hristiyanlığa karşı çıkarak bu hanif dini benimsemişler.

Sprenger Müslüman tarihçilerden bazılarının bu rivayetlerine dayanarak Hz Muhammed'den önce Arabistan'da dini bir hareket bulunduğu ve Hz Muhammed'in ustaca bir kurnazlıkla büyük bir azim ve iradeyle halkın yaygın olan bu yoldaki duygularını kendi şahsi menfaatleri için kullanarak ona mahrum olduğu şekil ve yönü verdiğini iddia etmiştir. Sprenger'in Avrupa'da çok fazla kabul gören değerlendirmesine göre Hz. Muhammed Haniflerin temsil ettikleri bu yaygın dini duygulara belli bir şekil ve yön vererek onu büyük bir siyasi güce dönüştürmüş, ilahi, yüce amaçlar altında siyasi ve dünyevi emeller peşinde koşmuştur. Bu yüzden Araplara İran İmparatorluğunu yıktıran, doğu Roma İmparatorluğunu perişan ettiren hamlelerin sırrı, İslam'da değil İslam'dan önceki yaygın dini hareketlerde aranmalıdır.

Sprenger'in bu teorisine göre Hz Muhammed, bir din tebliğcisi değil durumdan faydalanmada büyük bir ustalık gösteren sıradan bir maceracıdır. Çağdaşı olan haniflerin fikir ve kanaatlerini benimseyerek Araplar arasında yaygın dini harekete büyük bir gelişme kazandırmış, sahip olduğu azim ve irade özellikleri sayesinde Medine'de dini bir saltanat kurmuştur.

Sprenger'in bu gülünç teorisi İslam'ın yayıcısına karşı dinmez bir kin ve düşmanlık besleyen çevrelerde bir ara büyük rağbet görmüşse de son dönemlerde Goldziher

ve Leone Caetani gibi meşhur müsteşriklerin indirdikleri darbelerle birden bire yıkılmış ve asıl mahiyeti ortaya çıkmıştır.

İslam'dan önce Arabistan'da dini bir hareket başlamış olduğuna dair sözler sonraları yaygınlaşmış efsanelerden ibarettir. Arabistan'ın İslam'dan önceki durumu ve şartları ile ilgili tarihi incelemeler Sprenger'in bu tuhaf teorisinin hiç bir tarihi esasa dayanmadığını ortaya koymuştur. Bu tarihlerde Orta ve Kuzey Arabistan kabileleri derin bir cehalet uykusuna dalmışlardı. Yüksek bir gelişim fikrine ihtiyaç duyan metafizik alandaki bir hareketin, bu cahil Araplar arasında geliştiğini iddia etmek, insanlığın düşünce hareketi tarihini inkar etmek demektir. Dört hanif menkıbesi gibi sonradan uydurulmuş olduğu çok açık olan bir menkıbeye dayanarak tantanalı teoriler kurmaya kalkışmak tarihle alay etmekten başka ne olabilir.

İslam'dan önce Mekke'de yaşayan ve diğer Araplar arasında İbrahim'in dini diye ayrı bir din bilinmiş olsaydı, Hz. Muhammed putlara tapanlara müşrik oldukları iddiasıyla hücum ettiği zaman Kureyşliler o kadar üzülmez, İslam da onlara o kadar yabancı gelmezdi. Araplarda putperestlikten başka bir din ihtiyacı olsaydı Hz. Muhammed'in Mekke'de on sene süren tebliğ faaliyeti Medine'ye hicret zorunluluğuyla sonuçlanmazdı. Bütün olaylar Arabistan'ın diğer kısımlarında olduğu gibi Mekke'de de putperestlikten başka bir din ihtiyacı duyulmadığını göstermektedir. Materyalist ve tüccar olan Kureyşliler metafizik konuları akıllarına bile getirmiyorlardı. Bu yüzden aralarında hanif dini diye mürşiklikten farklı bir dini akım bulunmuyordu. Hanif sözünün belirli bir dini şekle inanma anlamında ilk defa Kur'an-ı Kerim'de ortaya konulmuş olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de altı kez Mekki ve altı kez de Medeni surelerde olmak üzere oniki

kez zikredilmiştir. Ancak ayetlerden hiç birinde bununla cahiliye dönemine ait bir dini akım kastedilmemiştir. Bu kelime ayetlerden sekizinde İbrahim'in milleti veya İbrahim'in dinini nitelemek için kullanılmış, diğerlerinde ise ya Hz Muhammed için ya da "müslim" kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.[31]

Kur'an-ı Kerim de İbrahim peygambere hanif nitelemesinde bulunulurken onun Yahudi, Hristiyan ve müşrik olmadığı açıklanarak bu kelimeye ayrıca açıklık getirilmiştir. Bu açıklama, dört hanif menkıbesinin daha sonra ve düşünülmeden uydurulmuş olduğunu göstermektedir. Çünkü dört hanif denilen bu kimselerde bu olumsuz nitelikler yoktur. Gerçi menkıbede bunların putlara tapınmayı anlamsız gördükleri anlatılmaktadır. Ancak bunların üçünün Hristiyanlığa mensup olduğu tarihi olarak bilinmektedir.[32] Zeyd b. Amr b. Nufeyl'in hanifliği hakkında nakledilen menkıbe ise içerdiği tezatla kendi kendine değerden düşmektedir. Zaten menkıbede deniliyor ki: "Zeyd, eşi Safiye bnt. Hadrami'yi ayıplardı. Safiye de eşi Zeyd, İbrahim'in dini olan hanifliği benimsemek üzere ne zaman yolculuğa hazırlansa amcası Hattab b. Nufeyl'e haber verirdi. Hattab, kavminin dinini terk ettiği için Zeyd'i devamlı ayıplardı. Ne zaman böyle bir teşebbüste bulunacak olursa Safiye'yi bunu haber vermekle görevlendirmişti. Hatta Hattab, kavminden birini kendi yoluna döndürmesin diye onu Mekke dışına çıkarmıştı. Dönüşüne engel olmaları için Mekke'nin ayak takımını kışkırtmıştı. Zeyd, bunlardan ne zaman fırsat bulabilirse hemen Mekke'ye girerdi. Eğer geldiğini görürlerse Hattab'a bildirirler ve yine işkence ve eziyetle Mekke'den çıkarırlardı.

Bu menkıbede çok açık iki tezat göze çarpmaktadır. İlkin Zeyd'in Hanifliği benimsemek üzere yolculuğa çıkmasına, Mekke'den ayrılmasına engel olunduğu bildirilmekte-

dir. Ama biraz sonra bu satırlar unutularak Zeyd'in kabile fertlerini kendi yoluna çevirmemesi için Mekke'den çıkarıldığı söylenilmektedir. Hanifler rivayetini nakledenler bu dönemde Araplar arasında bir dini uyanışın başladığını ve putlara tapınmanın anlamsızlığının anlaşılmış olduğunu ayrıca açıklamaktadır. Eğer böyle olsaydı, Zeyd'in bunlara ibadetten kaçınarak hanifliği aramaya başlamasının amcası Hattâb tarafından doğal görülmesi gerekiyordu.

Bütün bunlardan siyer ve tarih kitaplarına geçmiş olan dört hanif menkıbesinin sonradan düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu menkıbe bize, Hz. Muhammed, risalet görevine başlamadan önce ve sonra hemşehrilerinin inanç ve ibadetlerini beğenmeyen bazı şahısların bulunduğunu göstermektedir. Bunlar putperestliği beğenmedikleri için ya Hristiyan olmuş ya da din ve dini ritüeller hususunda kavimlerinden ayrılmışlardı. Bazı müfessirler ise Kur'ân'da geçen Hz. İbrahim'i anlatan hanîf kelimesini tefsir ederken, bu şahıslar hakkındaki rivayetleri anımsatmış, putlara ibadet etmeyen bu şahısların da hanîf yani Hz. İbrahim dininin salikleri olduklarına hükmetmişlerdir.

İslam Öncesinde Yarımada'nın Dışından Arabistan'a Giren Dinler

Arabistan'ın orta tarafları ile Hicâz'ın Mekke yöresi doğal konumu itibariyle diğer milletlerle ilişkiye müsait bulunmadığından buralarda yaşayanlar diğer dinlerin etkisinde kalmamışlardır. Fakat Yarımada'nın kuzeydoğusu ve kuzeybatısındaki bölgelerle, güney taraflarının dinlerinin kaderi böyle olmamıştır. Buralarda oturan Araplar, Sabiîlik, Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik ve Brahmanizm gibi komşu milletlerin Yarımada'nın dışına mensup dinlerinin etkisinde kalmıştır.

Sabiîlik

Sabiî mezhebi eski Babillilere, İranlılara, Yahudîlere ve Hristiyanlara ait dini düşüncelerin ilginç bir karışımıdır. Kur'ân-ı Kerim'de Sabiî denilen bu mezhebin mensuplarına Mandailer (Mandêens) denilmektedir. Bu isim, ilim ve irfan (seince) anlamına gelen ve Yunanca gnosis sözcüğünün eş anlamlısı olan manda kelimesinden türetilmiştir. Demek ki Sabiîler gnostiklerdir.

Sabiîler hakkında İslam kaynaklarında oldukça geniş bilgi verilmiştir.[33] İslam'ın ilk dönemlerinde bunların başlıca merkezleri Urfa'nın otuz beş kilometre güneyinde ve Cilâb nehri üzerindeki eski Harrân şehri idi. Bugün Bağdat'ın güney yöresinde, Hala ve Kerbelâ civarında Sabiî mezhebine tabi insanlar vardır. Bunların *Ginza* denilen birtakım mukaddes kitapları mevcuttur. Bu kitapların temeli Sasanî dönemine kadar gitmektedir. Ginza'da bunlara *Nazurace* (Nâsôsâjê) ismi verilmektedir.

Mandaîlerin başlıca ibadetleri vaftizciliktir. Bu sebepten dolayı bunlara Vaftizci Sabiîler denilmektedir. Mandaîler, vaftize riayet etmekle beraber Hristiyanların düşmanıdırlar. Bunlara göre gerçek peygamber Yahya'dır. İsâ ise yalancı peygamberdir. Onlara göre bekarlık yerilmiş, ruhbanlığın her türlüsü kötü görülmüştür. Ekmekle bir tür ayin (kummaniyun) yapar ve bazen de ekmeği şaraba katarlardı. Tapınaklarını sürekli *Jourdain* dedikleri akar suların kenarlarında inşa ederlerdi. Bu tapınaklara ancak rahipler girebilirlerdi.

Sabiîlikte Yahya (as)'ın öğretilerinden birtakım şeylerin bulunuyor olması uzak ihtimal değildir. Fakat Sabiîliğin tarihi süreç içinde sergilediği durum, bu mezhebin yukarıda zikrettiğimiz dinlerin karışımından başka bir şey olmadığını göstermektedir. Mevcut kitapları da bu bakış

açısıyla incelenmelidir. Çünkü bu kitaplarda İsâ'nın doğumundan önce Babil, İran ve Suriye'deki dini anlayışların tortusunu bulabilme imkanı vardır. Bir zamanlar kilisenin müthiş hücumuna maruz kalan gnostiklerin Sabiîlikten etkilendikleri şüphesizdir. Hatta M 242 tarihine doğru İran hükümdarı I. Şapur'u Maniheizm denilen dini kabule davet eden meşhur Manî bile önceleri Sabiîliğe mensup idi.

Sabiîlik; İrfan Sabiîliği ve hurafe Sabiîliği olarak iki şekilde kendisini göstermektedir. İrfanî Sabiîlikte Keldani filozof ve rahiplerinin ince fikirleri görülmektedir. İslam filozofları tarafından alınmış olan feleklerin aklı nazariyesi Sabiîlerin eseridir. İrfanî Sabiîlere göre insan vücudu gibi cirmler (cisimler)de birer *ruce* bir başka ifade ile *ukule* bulunmaktadır. Ukuleden her biri kendine ait küreden alemde tasarruf ederler. Semavî cirmlere ibadet onların gerçek tanrı olmalarından dolayı değil, bunların gerçek tanrı huzurunda birer şefaatçi olmalarından dolayıdır.

Fakat Sabiîliğin hurafî şeklinde bu incelik yoktur. Aksine yıldızlar birer tanrıdırlar. Bundan dolayı Sabiîlerin avam kısmı ormanlar içinde yıldızların adına heykeller yaparak bunlara ibadet etmek suretiyle putperestliğe düşmüşlerdir.

Sabiîliğin Araplar arasına ne zaman girdiğini kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Her halde bu din Arapların Yarımada'nın dışından aldıkları dinlerin en eskisidir. Güney Araplarının Güneş'e taptıklarına dair olan rivayet, bu dinin Arabistan'a girişinin oldukça eski olduğunu söylememize müsaittir. Güney Araplarının el-Cezire bölgesinden Yemen'e gelmiş olduklarını destekleyen belgeler bize bunlardaki güneşe tapmanın menşeini ve eskiliğini göstermektedir. Fakat Kuzey Arapları arasındaki yıdızlara tapmayı oldukça eski zamanlara kadar çıkarmak için eli-

mizde hiç bir belge bulunmamaktadır. Aksine onların yıldızlara tapmalarının İsâ'nın doğumundan sonra olduğunu gösteren birçok neden mevcuttur.

Güney Araplarından Sabiî oldukları haber verilen kabileler Benî Lahm, Benî Tay, Benî Misem, Benî Kays, Benî Esed gibi bir kaç kabileden ibarettir. Fakat bu bedevi kabilelerin Sabiîliği tamamıyla kavramış olduklarını farz edecek olursak gerçekten uzaklaşmış olacağımıza şüphe yoktur. Bu hususta bize ulaşan bilgiler, ancak bu kabilelerden Benî Lahm kabilesinin Müşterî yıldızına, Tay kabilesinin Suheyl yıldızına, Benî Misem'in Dirane yıldızına, Benî Esed'in Utarid yıldızına ibadet ettiklerinden ibarettir. Halbuki muhtelif din ve felsefelerin karışımı olan Sabiîlik oldukça karışık ve bir bedevinin kavrayamayacağı kadar incedir. Bunun içindir ki, bu kabilelerin Sabiîliklerini, Arabistan'ın putperestliği ile karışmış ve hurafi bir şekilde olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Muhtemelen bu göçebe kabileler Keldanîlere veya Harrân taraflarına giderken yerlilerin ibadetlerine tanık olmuş ve kendileri de bunları taklit ederek eski fetişlerine bir yıldızın sembolü şeklinde ibadet etmişlerdir. Bize kadar gelen bazı rivayetlerden Mekke Kureyşlerinin yalnız Sabiî ismini işitmiş oldukları ve Sabiîliğin mahiyetinden habersiz oldukları anlaşılmaktadır.[34]

Yahudilik

Arabistan'a giren dinlerden en önemlisi Yahudiliktir. Bu din Arabistan'a dışarıdan gelip, buralara nüfuz eden dinlerin en eskisi olduğu gibi etkisi itibariyle de incelenmesi gereken en önemli dindir. Yahudilik Arabistan'a Filistin-Maân yoluyla girmiştir.

Bu yolla giren Yahudilik tarih itibariyle daha eskidir. Bu din, Filistin'den Suriye-Hicâz arasındaki çöllere sığınmak zorunda kalan Yahudiler vasıtasıyla gelmiş, zamanla eski Yesrib (Medine)'e kadar girmiştir. Eski Arap yazarları Yahudilerin Yesrib yöresine girişlerini Musa (as) dönemine kadar çıkaran bir menkıbe aktarırlar. Fakat bu menkıbeye tarihi bir değer verecek belgeler kayıptır: Tarih, Yahudilerin anayurtları olan Filistin'den Arabistan'a giden ıssız çöllere doğru çekilmeleri zamanını ancak Asurlular dönemine kadar çıkarabilmektedir. Bu dönem ise Musa (as)'ın dönemi şöyle dursun, Süleyman (as)'ın vefatından bile iki buçuk asır kadar sonradır.[35] Benî İsrail hükümdarları Hz. Süleyman'ın vefatından sonra ayrılığa düşmüş, on iki boydan (sıbt) yalnız Yehûdâ ve Bünyamin boyları Süleyman (as)ın en büyük oğlu olan Rehbeâm'a biat etmiş, diğer on boy ise muhaliflerin lideri olan Yerûbeam'ı hükümdar olarak tanımışlardı. Rehbeâm'ı tanıyanlar Hükümdar Süleymân (as)'ın başkenti olan Urşelim'i yani Kudüs'ü hükümetlerinin merkezi yapmış, Yehûda devleti olarak anılmışlardır. Yerûbeam'ı hükümdar ilan eden on boy ise eski Sâmiriye şehrini başkent yaparak, tarihte İsrailiye denilen devleti kurmuşlardı. Aynı dine mensup ve aynı ırktan olmalarına rağmen bu iki devlet iyi geçinemiyor ve sürekli birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Her iki devletin de düşüşü ve Yahudilerin esareti ile son bulan bu çekişme MÖ 721 tarihlerine doğru büsbütün artmış, İsrailiye Devleti, Yehuda devletini perişan bir hale getirmişti. Devletini korumaktan aciz kalan Yehûda hükümdarı Âhâz, o esnada güç ve hakimiyeti ile ünlü olan Asur hükümdarı II. Sargon'dan yani (Şarrukin'den) yardım istemek zorunda kalmıştı.[36] Bunun üzerine II. Sargon, Suriye'yi geçerek Samiriye üzerine yürümüş, şehri kuşatarak Mısır Firavunu ile ittifak kurmaya çalışan Hevşay'ı mağlup ve esir etmiş,

halkına büyük bir zulüm yapmış, Yahudilerden 20.000 kişiyi esir ederek Asur İmparatorluğuna götürmüştü. İşte bu esnada canlarını kurtarmaya çalışan bazı Yahudiler, Filistin ve Suriye'nin doğusundaki çöle kaçmış ve Arabistan'ın içlerine girmişlerdir.

II. Sargon'un oğlu ve halefi Senâharib (Zeyn-Âhi-İrba) ise Filistin üzerine yürüyerek, Hazkiya'yı yenmiş, Yahudilerden pek çok esir almıştı. Bu defa da öldürülmekten veya esaretten kaçan Yahudilerin bir kısmı daha önceki ırkdaşlarını takip ederek Arabistan'a sığınmışlardı. Asur İmparatorluğunun yıkılmasından sonra da Yahudiler Filistin'de rahat edememiş, Babil hükümdarı Buhtunnasr (Nabukudnusur)'ın[37] zorba darbesine uğramışlardı. Bu feci hadiseler esnasında sürgünden ve esaretten kaçan Yahudiler daha emniyetli gördükleri Hicâz'ın kuzeydoğusundaki çöllere sığınmışlardır. Yahudilerin Filistin'den Arabistan'a doğru göç etmelerine sebep olan sürgün ve zulüm daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Özellikle Roma imparatorlarından Adriyanus'a karşı yapılan ayaklanmalarının başarısızlıkla sonuçlanması, Yahudilerin birçoğunun Arabistan'a çekilmesine neden olmuştur.[38] İşte bu suretle Arabistan'a giren Yahudiler, Filistin ve Suriye sınırlarından Kuzey Hicâz'a kadar uzanan alana dağılmış ve birçoğu kadim Yesrib ve Hayber çevrelerine yerleşen Yahudiler buralarda büyük koloniler kurmuş, Kuzey Arabistan ticaretini ellerine almışlardır. Hristiyanlığın Roma imparatoru Kostantin tarafından kabulünden sonra İsâ (as)'yı öldüren Yahudiler hakkında müthiş bir sürgün dönemi başlamış olduğundan bu durum, Yahudilerden birçoğunun Suriye ve Filistin'den çıkarak Yesrib'de ırkdaşları arasına yerleşmesine neden olmuştur. Bu suretle Yesrib ve çevresi zamanla Yahudiler ile dolmuş, buralarda Benî Kureyza, Benî Nadir, Benî

Kaynuka, Benî Hedl, Benî Sâmile ve Benî Zaurâ gibi büyük kabileler oluşturmuşlardır.

Doğuştan tüccar olan Yahudiler, Yesrib'e yerleştikten sonra, kadim Yemen-Medyen ticaret yoluyla Yemen'e kadar gidip gelmeye başlamış ve bu suretle Yahudiliği Güney Arabistan'a da sokmuşlardır. Yemen'de hükümran olan Tebâbiâ'nın bir ara Yahudiliği resmi din olarak kabul etmiş oldukları rivayet edilmektedir. Hatta Tebâbiâ'dan Zû Nuvâs'ın Necrân Hıristiyanlarına da Yahudiliği kabul ettirmek için zalimane tedbirlere başvurduğu rivayet edilmektedir.[39]

Yahudilik hem Güney hem de Kuzey Arabistan'a girdiği halde Araplar arasında yayılamamıştır. Önceleri Yesrib tam anlamıyla bir Yahudi beldesi olduğu, Evs ve Hazrec kabileleri buraya geldikleri zaman Yahudilerin hegemonyalarını tanımak zorunda kaldıkları halde yine Yahudiliği kabul etmemişlerdir. Arap tarihçileri Yemen vatandaşlarından bazılarının Yahudiliği kabul ettiklerini aktarıyorlarsa da bunun yalnız bazı hükümdarlarla etrafındakilere özgü olduğu ve Arap kabilelerinin bu dini iyi görmedikleri bir gerçektir. Bunun başlıca sebebini Yahudiliğin milli bir din olmasında arayabiliriz. Yahudilik Sâmî bir din olmakla beraber, İsrailoğullarına özgü bir dindir. Bu dine göre İsrailoğulları Yehovâ'nın güzide ve seçkin kullarıdır. Diğer milletler İsrailoğullarına nisbetle daha aşağı bir derecededirler. İşte bir taraftan gururlu ve özgür Arapların Yahudilerden aşağı bir derecede kalmak durumuna düşmek istememeleri, diğer taraftan da birçok ahkam ve ayetlerinin bedevilerin hayatına uygun olmaması Yahudiliğin Araplar tarafından kabul edilmemesine sebep olmuştur. Fakat Yesrib Yahudileri bedevi Araplara oranla daha medenî ve daha aydın olduklarından Benî İsrail'e ait birçok ritüel ve gelenek, Tevrat'a dayanan birçok rivayet ve hurafe Araplar

arasında yayılmış, bu rivayet ve gelenekler İslam Dini'nin ortaya çıkışında Müslüman olanlar vasıtasıyla İslam'a da girmiştir.[40]

Hristiyanlık

Kilise tarihçilerine bakılırsa Hristiyanlığın Arabistan'a girişini miladi birinci asra çıkarmak gerekmektedir. Havarilerden Pavlos'un Galatyalılara yazdığı[41] mektubunda şu pasajları görmekteyiz. "Fakat beni annemin rahminden ayıran ve inayetiyle çağıran Allah, milletler arasında onu müjdeleyeyim diye kendi oğlunu bende keşfetmeye razı olunca, hemen et ve kanla tanışmadım ve Yaruşalim'e benden önce resul olanlara dönmedim, Fakat Arabistan'a gittim ve tekrar Şam'a döndüm." Ancak Pavlos'un Arabistan dediği yerlerin Suriye sınırları ve özellikle Harrân olması kuvvetle muhtemeldir. Bu tarihlerde bazı Arap kabilelerinin o yöreye kadar gittikleri bilinmektedir. Kilise tarihçileri tarafından Pavlos'un Arabistan içlerine kadar giderek Hristiyanlığı yaydığı yolundaki iddiaları gerçekten ne kadar uzaksa, birinci miladi asırda havarilerden Sen Bartalemo'nun[42] ve miladi ikinci asırda azizlerden Sen Pantenus'un Yemen'e giderek[43] Hristiyanlığı yaymaya çalıştıkları hakkındaki rivayetleri de realitelerden o kadar uzaktır.

Hristiyanlık Arabistan'a ancak dördüncü miladi asırdan itibaren, kuzeyde Suriye ve güneyde Habeşistan'dan iki yolla sokulabilmiştir. Suriye yoluyla Arabistan'a giren Hristiyanlar, doğu kilisesinde ortaya çıkan mezhep ihtilafları üzerine İmparatorluk topraklarında barınamayan muhalif gruplardı. Üçüncü miladi asrın ilk yarısında doğu kilisesinde Aryus[44] tarafından çıkarılan teslis mücadelesini M 427 tarihinde Antakya piskoposluğundan İstanbul Patrikliğine gelen Nasturyus ile İskenderiye patriği Sen Si-

ril arasında ortaya çıkan mezhep tartışmaları takip etmiş ve bu yüzden doğu Hristiyanlığı birbirlerine rakip mezheplere ayrılmıştı. Nasturyus'un İstanbul patrikliğinden azli üzerine Suriye'deki taraftarlarına karşı başlayan sürgün siyaseti, bunlardan birçoğunun Irak'a doğru çekilerek İran sınırlarına sığınmaları, bazılarının Suriye-Hicâz arasındaki çöllere kaçarak oralarda münzevi bir hayat sürmeleri sonucunu doğurmuştur.[45]

Fakat Yesrib ve çevresinde öteden beri bir Yahudi beldesi bulunduğundan, Hristiyanlar Hicâz'a kadar gidememişlerdir. Hristiyanlar Hz. İsâ'yı öldürmekle suçladıkları Yahudilere karşı sönmez bir intikam hissi besliyorlardı. Yahudilerin Hristiyanlar hakkındaki hisleri de aynı mahiyette idi. Bu nedenden dolayı Nasturi rahipleri Havrân sahasından ileri geçmemiş, buralarda inşa ettikleri tapınaklarda kalmışlardır. Aynı sebepten dolayı bu yolla Arabistan'a giren Hristiyanlık ancak Suriye yöresine gelmiş olan Gassanîlerle Irak'daki Lahmîler arasında yayılabilmiş, Hicâz kabileleri için meçhul kalmıştır.

Hristiyanlığın Havrân çevresindeki Gassanîlerle Irak sınırındaki Lahmîler arasında yayılmasının da geniş çaplı ve bütün kitleleri kapsayacak bir şekilde olmadığı anlaşılmaktadır. Benî Gassan devletinde Hristiyanlığın Bizans ile ilişkide bulunan emirler ile İmparatorluğa sınır olan bölgelerde ikamet eden halka özgü olduğu anlaşılmaktadır. Bu döneme ait Deyru Halî, Deyru'l-Kehf, Deyru Hunad, Deyru'l-Nebve gibi tapınakların yerleri bu zannı desteklemektedir. Hîre'de ki Benî Lahm Arapları arasında ise bu alan daha dardır. Benî Lahm hükümdarlarından ancak Amr b. Münzir ile III. Nu'man b. Münzir (M 585-613) gibi bir iki prensin Hristiyanlığı kabul etmiş olduğu kesin olarak bilinmektedir. Tarih Lahmîler arasında Hristiyanlığın bir izi olarak ancak Amr b. Münzir'in annesi Hind tara-

fından inşa ettirilen Deyru Hindi'l-Kubrâ ile Nu'man b. Münzir'in kızı Hind'in yaptırdığı Deyru Hindi's-Suğrâ'nın harebelerini tanımaktadır.

Miladi beşinci asrın ortalarında Hristiyanlığın bu yörede Melkit, Nasturi ve Ya'kubî gibi birbirlerine rakip üç kiliseye ayrılması, bu dinin yayılmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Doğu kilisesi kayıtlarında Hîre'de ancak M 410-420 tarihlerinde bir uskuf (baş piskopos) bulunduğu bilinmektedir. Nasturi ve Ya'kubî kiliseleri arasındaki mezhep tartışmaları miladi altıncı asrın ilk yarılarında had safhaya ulaşmış, sonunda Nasturilerin zaferiyle sonuçlanmıştır.[46] Bu nedenden dolayı Irak ve İran'daki Hristyanların çoğu gibi Hîre İbbadları da Nasturiliği benimsemişlerdir.

Hristiyanlığın Yemen ve Güney Arabistan'a girişi miladi dördüncü asrın ortalarına doğru olmuştur. Miladi 343 tarihinde Roma İmparatoru Kostantinus İran aleyhine bir ittifak kurmak üzere Yemen'deki Himyerîlere bir elçi heyeti göndermişti. Heyet üyeleri arasında bir piskopos ile çeşitli rahipler bulunuyordu. Yahudiler aynı zamanda dini bir amaçla gelen bu heyetin faaliyetlerine engel olmaya çalışmışlarsa da girişimlerinde başarılı olamamışlardı. Piskopos, Himyer hükümdarından üç kilisenin inşa edilmesi için izin almış, bu kiliselerden birini o dönemde Himyerîlerin başkentleri Zefar'da, ikincisini Aden'de, üçüncüsünü ise Basra Körfezi kenarında inşa ettirmişti.

Fakat Yemen, daha önce Hristiyanlığı kabul etmiş olan Habeşistan'a komşu bulunması nedeniyle Kostantinus heyeti geldiği dönemde bu dine tamamen yabancı değildi. Furumentus Samuh adındaki bir Rum papazın çabalarıyla Hristiyanlığı kabul etmiş olan Habeşistan'ın Yemen ve Güney Arabistan ile oldukça sıkı ilişkileri vardı. Habeş Necaşilerinden el-Ula İskendî'nin M 340 tarihinde yaşayan Himyer hükümdarı Hüdhâd ile savaştığı hakkında bazı yazıtlar

bulunmuştur. el-Ula İskendî'nin halefi olan el-Ula Umeyde adındaki Necaşi de Bizans İmparatoru Konstantinus'un emir ve teşvikiyle M 345 tarihinde Yemen'i ele geçirmiştir. Hristiyan Habeşlilerin M 345-347 tarihine kadar yani 29 yıl Yemen'de devam eden birinci istilaları esnasında Hristiyanlık Necrân Arapları arasında yayılmıştır. Fakat Himyerîlerden melik Yekrub Yuhanam, M 374 tarihinde tekrar Yemen'i ele geçirince Hristiyanlığın yayılması doğal olarak durmuş, hatta Yahudiliği kabul eden bazı Himyer hükümdarları döneminde Hristiyanlığı kabul etmiş olan Araplar koğuşturulmuşlardır. Örneğin miladi altıncı asrın ilk yarısında Himyer tahtına çıkan Zu Nuvâs Mutaassıp bir Yahudi olduğundan Necrân Hristiyanlığını yok etmeye kalkmış, liderleri Abdullah b. et-Tamir'i idam ve mallarını yağma ettirmiştir. Zü Nuvâs'ın Yemen Hristiyanlığını yok etme siyaseti, başta İstanbul olmak üzere Hristiyan dünyasını telaşa düşürmüştü. Aynı dönemlerde yaşayan Bet Âşâm piskoposu Simeo, olayı şu şekilde aktarmaktadır: "Sebe hükümdarı Necrân'a bir anlaşma üzerine girmişti. Fakat kente girdikten sonra anlaşma şartlarına uymadı. Her tarafı yağma ettirdi. Kiliseye sığınan papazlarla halkı orada yaktırdı. Piskopos Paul'un kemiklerini mezarından çıkarttırarak ateşe attırdı..."

Necrân liderlerinden Devs b. Su'lebân bir kolayını bularak Necran'a kaçtıktan sonra Zu Nuvâs'ın Hristiyanlar hakkındaki zulmüne dair burada ve Mısır'da birçok propoganda yaptıktan sonra İstanbul'a kadar gitmiş, İmparator I. Jüstinyen ile İstanbul patrikhanesini de telaşlandırmıştır. Nihayet İmparator, Habeşistan Necaşisine Yemen'i istila ederek Himyerîlerden Hristiyanlığın öcünü almasını önerdi. Necaşi Ârahmis Zübyan, amca oğullarından Eryât b. Edhâm komutasında Yemen'e altmış bin kişilik bir ordu gönderdi. Arap tarihlerinde meşhur olan Ebrehe de bu ordunun komutanlarından idi. Eryat, Zü Nuvâs'ın ordusu-

nu yendikten sonra Himyerîlerin bu şanssız hükümdarı denize atlayarak intihar etti. Bu şekilde Güney Arabistan M 525 tarihinde tekrar Habeşistan'ın egemenliğine girmiş oldu. Necaşi İlyasbas tarafından Yemen'e genel vali olarak atanan İsimafyus mutaassıp bir Hristiyan olduğundan dinini Araplar arasında yaymayı kutsal bir görev saymıştı. Hitabet ve ikna gücüyle ün kazanan Cerihbetus ismindeki papazı Hristiyanlık hakkında propoganda yapmakla görevlendirdi. Doğu kilisesi tarihçileri bu hususta şu bilgileri aktarmaktadırlar: "Cerihbetus'un Hristiyanlığı yaymaya çalıştığı esnada Yemen'de Yahudilik oldukça yaygındı. Bu iki din hakkında tartışmada bulunmak ve gerçek olanı belirlemek üzere rahip Cerihbetus ile Yahudî din adamlarından Harbân arasında bir dini toplantı yapıldı. Tartışma esnasında Yahudilerin tümüne birden bire felç geldi, bu felaketten ancak Cerihbetus'un duası sayesinde kurtulabildiler. Cerihbetus velinin bu kerameti, Yemenlilerin Hristiyanlığı benimsemesini temin etti." Bu belgede Cerihbetus veliye isnad edilen kerameti kilise tarihindeki şifa kabul etmeyen keramet hastalığının gereklerinden olan sayıklamanın bir ürünü saymak ve Yemenlilerin Hristiyanlığı haberini de ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Çünkü kilise tarihlerinin iddia ettikleri gibi bütün Yemenliler Hristiyanlığı benimsemiş olsalardı, ortaya çıkışı bu istiladan fazla da uzak olmayan İslamiyetin Yemen'i Hristiyan olarak bulmuş olması gerekirdi. Halbuki İslam'ın ilk dönemlerinde Güney Arabistan'da Hristiyanlığın sadece Necrânlılar arasında yayılmış olduğu tarihen isbat edilmiş bir gerçektir. Habeşlilerin Arabistan'ın diğer bölgelerinde Hristiyanlığı yayma hususundaki teşebbüslerinin neticesini de fil vakası açık bir şekilde ifade etmektedir. İslam dönemine kadar Necran sınırlarını geçememiş olan Hristiyanlık, İslam'ın zuhurundan sonra büsbütün önemini kaybetmiştir. Başta İbn Sa'd olmak üzere Arap tarihçilerin verdikleri bilgilere

göre hicri onuncu yılda Necranlılardan Akib b. Abdulmesih el-Kindî'nin liderliğinde Medine'ye on dört kişilik bir heyet gelerek İslam Peygamberinin ahd ve emanına girmiş ve bir barış anlaşması yaparak dönmüşlerdi.

Anlaşmaya göre Necranlılar, Peygamber'in himayesi altında Hristiyanlıklarını koruyacak, buna karşılık olarak kendileri Müslümanlara karşı düşmanca vaziyet almayacak, her sene bini recep ayında, bini de Safer ayında teslim edilmek üzere iki bin elbise vereceklerdi. Necranlılar birinci Halife Hz. Ebubekir zamanında bu anlaşmaya uygun olarak dinlerini korumuşlardı. Fakat ikinci Halife Hz. Ömer, Arabistan'ı gayrimüslimlerden temizlediği zaman Hristiyan olarak kalmak isteyen Necranlılar da Arabistan'dan çıkmaya mecbur olmuşlardır.

DİPNOTLAR

1 Kur'an-ı Kerim'de Kureyş suresinde buna işaret edilmiştir.

2 Arabistan bir dış istilaya maruz kalmamakla beraber Şam, Filistin, Mısır ve Irak civarından gelen göçmenlere sığınak olmaktan kurtulamamıştır. Zalim hükümdarların baskısından kaçanlar için Arabistan emin bir sığınak olduğu gibi hükümetin cezalarından kurtulmak isteyen suçlular da Yarımada'ya sığınırlardı. Göçle Arabistan'a gelenlerin büyük çoğunluğunu Yahudiler oluşturmuştur. Yahudiler Mısır'dan çıktıkları zamandan Romalı Titus dönemine kadar Suriye ve Filistin'de her türlü zulme maruz kaldıklarından fırsat buldukça Suriye çölünü geçerek Arabistan'a sığınırlardı. Romalıların Petra'yı ele geçirmelerinden sonra, bunu takip eden dönemlerde de birçok göçmenin Arabistan'a gelmiş olması muhtemeldir. Bu göçler ilk çağlardan itibaren bedevi bir yaşam süren Hicâz Araplarına medeni birtakım eserlerin tanıtımına vesile olmuştur.

3 Araplarda en eski ve en iptidai sosyal kurumun anaerkil mahiyette olduğu, bunun daha sonra hayatın gerekleri sonucu ataerkilliğe dönüştüğü intibaını uyandıracak bazı belirtiler mevcuttur.

4 Sümerler, Mezopotamya'da tarihin kaydettiği en eski sakinlerdir. Sümerler o dönemlerde medeniyet alanında oldukça ilerlemişlerdi. Babil'in en eski kitabeleri Sümerlere aittir. Sümerce Sami dil grubundan olmadığı gibi, kendileri de Sami milletlerden değillerdir. Bazı kalıtlara dayanarak bunların Türk oldukları iddia edilmektedir. Sümer yazısı çivi yazısı denilen özel bir şekildir. Bu yazının menşei, şekil yazısıdır. Sümerlerin çivi yazısı Akad, Babil, Asur ve Arami yazısına kaynaklık etmiştir.

5 İsrail devleti kurulduktan sonra İbranice yaygınlaşmıştır.

6 Süryanice ve İbranice yazılmış birçok eski eser ve kitabe mevcuttur. Süryanice, Emeviler ve Abbasiler döneminde Suriye ve Irak Hristiyanlarının ilim ve edebiyat dilleri idi. İslam döneminde kadim Yunan felsefecilerinin ilmi, felsefi ve tıbbi eserleri Arapçaya çevrilmeden önce Süryaniceye tercüme edilmişlerdi. İbranice ve Süryanicenin gramerinin tamamen korunması bu sayede mümkün olabilmiştir.

7 Amâlika isminin kökeni kesin olarak bilinmemektedir. Ahd-ı Atik ile çivi yazısı kitabelerinde Araplardan Amelek diye bahsedildiği bilinmektedir. Bazı tarihçiler Amâlika ismini kadim Babillilere ait kitabelerde, Akabe bölgesinde yaşadıkları bildirilen Mâlik adındaki Arap kabilesinin adıyla ilişkili saymış ve bunu şu şekilde yorumlamışlardır. "İbraniler, Mâlik ismini Kuzey Hicâz'ın tümünü içine alması için

önüne ulus veya kavim anlamına gelen âm sözcüğünü ilave ederek Ammâlik şekline dönüştürmüş, daha sonra Araplar bu şekli kendi lehçelerine göre Amâlik ve Amâlika şeklinde söylemişlerdir.

8 Bu hususta fazla bilgi edinmek ve diğer tarihçilerin dayandıkları delilleri görmek için *İslam Tarihi* adlı eserimizin birinci cildine müracaat ediniz.

9 İrem kabile ismidir. Araplar Hud (as)'un kavmine Âd-ı İrem derlerdi. Fakat bazı müfessirler İrem'i, Âd kavmi tarafından inşa edilen muazzam bir kent sandıklarından Kur'ân'daki Âd-ı İrem'i açıklarken Zatu'l-İmâd ifadesini İrem'in sıfatı saymışlardır. İbn Haldun bu zannın yanlış olduğunu göstermektedir.

10 Mahlaf, bir Kayl'ın (emirin) hakimiyetindeki ikamet yerleri ile bunlara bağlı köy ve ziraat alanının tümü yani Kayl'ın egemenliğindeki devlet demektir.

11 Reydan o dönemlerde Yemen'in en büyük yerleşim yerlerinden birinin adıdır. Bu yerleşim birimi bugün Leb Zefar denilen bölgeyi oluşturuyordu.

12 Bu efsaneye göre Arim selinden sonra Kahtanilerden Beni Gassan Suriye'ye, Beni Lahm Irak'a, Beni Evs ile Beni Hazrec Yesrib'e, Beni Ezd Mina'ya, Beni Huzaa da Mekke'ye göçmüş, buralara yerleşmişlerdi.

13 Araplarda bir kız evlenecek çağa geldiği, yani ilk hayız alameti ortaya çıktığı zaman bir merasim yapılırdı. Bu merasimde kızın bülûğa ermeden önce giydiği gömlek yırtılırdı.

14 Yoksul hacıların doyurulması geleneğine İslami dönemde de uyulmuştur. Tarihçi Ezrâki kendi döneminde (H 350 civarı) bu geleneğin korunduğunu kaydetmektedir.

15 Kur'an'ı Kerim "*Ayların yerini değiştirme Küfürde ileri gitmektir...*" ayeti ile putperestlik döneminin bir ayıbı olarak kınadığı Nesiy adetini kaldırmış, Cahiliye'nin ay-güneş takvimi yerine kesin olarak ay takvimini koymuştur.

16 Abduddar'ın M 490 tarihinden sonra vefat etmiş olduğu tahmin edilmektedir.

17 Rivayetlere göre Haşim'in kardeşlerinden Abduşems Habeş imparatoru Necaşi ile böyle bir ticaret sözleşmesi yapmış, Nevfel de İran kisrasından Kureyş kervanları için Irak'a serbest giriş izni almış, Muttalib ise Güney Arabistan'daki Himyerilerle bir anlaşma yapmıştır.

18 Clement Huart, Leon Caetani gibi Batılı yazarlar Hz. Muhammed'in büyük babasının nesebinin bilinmediğini göstermek için ona verilen Abdumuttalib isminden faydalanmış, Şeybe'nin Haşim'in oğlu değil Muttalib'in gerçek kölesi olduğunu iddia etmişlerdir. Ama

Abdumuttalib'in Kureyş reisliğine seçilmiş olması bu iddiayı temelden çürütmektedir. Çünkü nesebe ve şerefe o derece önem veren Kureyşlilerin nesebi bilinmeyen bir kölenin reisliğini kabul etmeyecekleri açıktır.

18b İbn Hişam, s. 130.

19 Şihabuddin Muhammed b. el-İbşihi (850/1446), *Mustadraf fi Kulli Fennin Mustazraf*, I-II, ?, ?, II, 187.

20 Yemen Araplarının ilk ataları Irak Amalika'sından olup Mezopotamya'dan gelmiş olduklarını destekleyen birçok delil vardır. Bu konuda İslam Tarihi isimli eserimizin 1. cildinde geniş bilgi verilmiştir.

21 İsâf'ın erkek, Nâile'nin de kadın kabul edilmesi bunlar hakkında bir menkıbe doğurmuştur. "Güya İsâf ile Nâile Cürhüm Araplarından imiş. Bir gün Kabe'nin içerisine giderek orada cinsel ilişkide bulunmuşlar. Mukaddes makama karşı gösterdikleri saygısızlığın cezası olarak taşa çevrilmişler." Ancak bu menkıbenin daha sonraları uydurulmuş olduğu düşünülebilir. Çünkü Mukaddes makama karşı saygısızlıklarından dolayı taş olduklarına inanılan iki günahkarın sonradan mabud edinilmesi için bir sebep gösterilemez. Nâile'nin anaerkillik döneminin cansız bir hatırası olduğunu düşünmek daha yerinde olacaktır.

22 Fîruzabadi, *Kamus* adlı eserinde sözlük anlamı olarak aziz ve şerefli kadın anlamını taşıyan Uzza'nın bir put ismi olduğu söyledikten sonra Arapların semre dedikleri bir ağaç olduğunu da ifade etmiştir. Bu iki rivayete göre Uzza'nın semre ağacından yapılmış, üzerinde totem resmi kazınmış bir put olduğu kabul edilebilir.

23 Hud peygamberin elçi olarak gönderilişi Araf suresinin 63 ve devamındaki ayetleriyle Hud suresinin 56 ve devamındaki ayetlerinde yer verilmiştir. Her iki suredeki haberler mealen aynı gibidir. Ayetlerde Hud'un gönderiliş zamanına dair hiç bir şey yoktur. Yalnız peygamberlerin ananevi devamlılık silsilesine bakılarak İbrahim peygamberden önce gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.

24 Eyke halkı, hurmalık ve koruluk halkı demektir.

25 Bakara, 134-137, 141; Al-i İmran, 83; Nisa, 162

26 Rivayet edilen bu hadis "Ben insanların Meryemoğlu İsa'ya en yakınıyım, Benimle onun arasında nebi yoktur" hadisidir. Halid'in risalet haberini doğru göstermek isteyenler hadisteki "nebi"yi "halkı Allah'a çağıran nebi" diye yorumlamaya çalışmışlarsa da bu yorumun tutarsızlığı çok açıktır.

27 Muhyiddin el-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserinde Halid b. Sinan el-Absi'nin kızının Hz. Muhammed'i ziyaret ettiğini ve Rasul-ü Ekrem'in

kendisini "Merhaba ey kavmi kendisini zayi eden peygamberin kızı, hoş geldin" iltifatıyla kabul ettiğini belirtmektedir. Ancak bu rivayeti kabul etmek için güçlü bir delil yoktur. Aksine Muhyiddin'in rivayetin menşei konusunda susması ve Arabistan'ın risalet öncesi dönemdeki durumu rivayetin sonradan uydurulmuş olduğunu iddia etmek için güçlü bir sebeptir.

28 Kaf Suresindeki ayet şudur: "*Onlardan önce Nuh kavmi, Ressliler, Semud, Âd, Fravun, Lut'un kardeşleri, Eykeliler ve Tubba kavmi de yalanladı. Hepsi elçileri yalanladı da tehdidimi hak etti.*" (50/ 12, 13, 14). Bu ayette geçen kavimlere gönderilen peygamberlerin isimleri Kur'an'da açıklanmıştır. Yalnız Resslilere gönderilen peygamberin ismi anılmamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla tefsirciler Resslilere gönderilen peygamberin isminin meçhul kalmasını uygun görmemiş ve muhtemelen birtakım İsrailî anlayışların etkisiyle bu peygamberin isminin Hanzale olduğu, kavminin bu kişiyi diri diri kuyuya atarak ağzını taşla kapadıkları hakkındaki menkıbe böylelikle ortaya çıkmıştır.

29 Enbiya suresindeki "*Zulüm ve taşkınlık eden nice ülke halkını helak ettik. Onların yerine başka nesil var edip getirdik.*" (21/11) ayeti tefsir edilirken helak edilen beldelerin helak sebeplerini açıklamak için bunlara bu iki peygamberin gönderildiği ve boyun eğmemeleri üzerine helak edildikleri menkıbesi eklenmiştir. Buradaki Musa b. Mişa isminin İbranice bir isim olması ve menkıbenin İbn Abbas'a atfedilmesi İsrailî menşein güçlü belirtileridir.

30 Taberi'nin bu menkıbeden hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Bu da menkıbenin güvenilir olmadığını gösteren bir delildir.

31 Hanif kelimesi Sami dillerden Aramice, İbranice, Süryanice ve Arapçada mevcuttur. İlk üç dildeki anlamları da hemen hemen aynı gibidir. Leone Catani'nin ifadesine göre Aramice ve İbranicede hanif: ahlaksız, dinsiz; Süryanicede ise murdar anlamındadır. Daha sonra yalancı, iki yüzlü ve müşrik anlamında da kullanılmıştır. Hristiyan Süryaniler "hanif" nitelemesini ayrılıkçı Hristiyan mezheplerini nitelemek için kullanmışlardır. Arapçada hanif sapıklıktan doğru yola meyletme anlamında "*hanefe*"den türemiştir. Putlardan uzaklaşarak tek ilaha inanan kimse demektir. Kur'an-ı Kerim'de hanifle kastedilen kimseler ya İbrahim peygamber ya Hz Muhammed ya da bir Allah'a kulluk konusunda onu izleyen Müslümanlardır. Bu durum, hanif lafzını içeren aşağıdaki ayetlerden anlaşılmaktadır.
2/135; 3/67, 95; 4/125; 6/79, 161; 10/105; 16/120, 123; 30/30; 98/5.

32 Dört Hanif denilen kişilerden Varaka b. Nevfel Peygamber'imizin eşi Hz. Hatice'nin amcazadesidir. Tarihçiler bu zatın Şam'a giderek Hristiyanlığı kabul etmiş olduğunu haber vermektedir. Hz Muhammed'in peygamberliğine yetişmekle beraber Hristiyanlığa sadık kalmış, Müslümanlığı kabul etmemiştir. Menkıbenin belirttiği gibi Varaka haniflerden olsaydı, teslis telkin eden Hristiyanlığı kabul etmez, etse de Hz Muhammed'in davete başladığını görünce derhal İslam'ı kabul etmiş olması icab ederdi. Menkıbeyi nakledenler Varaka'nın nasıl olup da İslamiyet'i kabul etmediğini ve Hristiyan olarak öldüğünü izah edememişlerdir.

Abdullah b. Cahş da Hz Muhammed'in amcasının oğlu idi. Bu da bi'seti nebeviyye'den önce Hristiyanlığı kabul etmişti. Hz. Muhammed'in davetini duyunca İslam'a girdi. Zevcesi Ümmü Habibe bnt. Ebi Süfyan ile beraber Habeşistan'a hicret etti. Ama Habeşistan'a gittikten sonra Müslüman olduğuna pişman oldu. Eşine "Ben dinleri inceledim. Hristiyanlığı tercihe layık gördüm. Zaten önceden de bu dindeydim. Şimdi yine bu dine döneceğim" diyerek irtidat edip çok sevdiği sarhoşluğa geri döndü. İbn İshak'ın rivayetine göre bu adam Hristiyan olduktan sonra Habeşistan'a gitmiş olan Müslümanlara rastladıkça "Biz gözümüzü açtık. Siz hala gözlerinizi kırpıştırıyorsunuz. Ama ışığı görmüyorsunuz" diyerek alay edermiş. Abdullah, muhacirlerin Medine'ye dönüşünden sonra aşırı alkolden öldü. Eşi Ümmü Habibe İslam'da kalmakta kararlılık gösterdi. Hz. Muhammed Medine'ye dönüşünde onunla evlendi.

Osman b. Huveyris, yukarıda adı geçen Varaka'nın amcazadesidir. Kendisi hırslı bir kimseydi. Suriye'ye giderek Hristiyanlığa girdi. Sonra İstanbul'a gitti. Güney Arabistan'ın İran kisrası tarafından ele geçirilmesine karşılık Kuzey Arabistan'ı da Bizans imparatorluğunun işgal etmesi gerektiği düşüncesini yaymaya başladı. Osman'ın vatanına ve milletine karşı bu ihanete kalkışmasının sebebi bir makam elde etmekti. İmparatordan söz aldı. Ama hedefine ulaşamadan zehirlenerek öldürüldü.

Zeyd b. Amr b. Nufeyl. Hz. Ömer'in amcazadesi ve aşere-i mübeşşere'den Said b. Zeyd'in babasıydı. Hanif kabul edilenlerden Hristiyan olmayan sadece Zeyd'dir. O da Suriye ve Irak'a gitmiş, ama Hristiyanlığı benimsememiş, daha sonra Hicaz sınırında öldürülmüştür.

33 İslam kaynaklarında Sabiiliğin kaynağı ile ilgili olarak muhtelif rivayetler görülmektedir. Bunlara bilimsel bir değer verme imkanı bulunmamaktadır. Sabiilerin Hz. Nuh (as)'un dininde oldukları şeklindeki rivayetle, bunların Şit (as)'nin oğlu Sâbi'nin soyundan geldikleri

ve ellerinde bulunan kitabın Şit (as)'e verilen kitap olduğu rivayeti bu tür rivayetlerdendir. Bazı yazarlar Sabii isiminin İbranice yıldız anlamına gelen sebe sözcüğünden türetildiğini yazmışlardır. Zemahşerî. Sabiilerin Ehl-i Kitap'tan bir grup olduklarını ve Yahudilerden ayrılarak meleklere ibadet ettiklerini açıklamaktadır. İmam-ı Azâm'a isnad edilen bir rivayette bunların Hristiyanlardan bir fırka oldukları ve Zebur'u okudukları yönündedir. Sabiilik içerisinde Yahudilik ve Hristiyanlığa ait birtakım fikirler bulunduğuna göre son iki rivayete kaynaklık eder bir mahiyette görülebilir.

34 Arap tarihlerinde şöyle bir rivayet aktarılmaktadır. "Hz. Ömer Müslüman olduğu zaman Kureyş gençleri kendisini kınamışlardı. Hatta bir gün dövüştükleri bir esnada Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden Âsım b. Vâil oradan geçiyordu. Kavgalarının nedenini sorduğunda, onlar "Ömer Sabii olmuş!" dediler. Âsım b. Vâil de varsın olsun bir adam kendisine bir din seçmiş, siz ne istiyorsunuz diyerek onları oradan uzaklaştırdı". Bu menkıbe Kureyş kabilesi mensuplarının Sabiiliğin ne olduğunu bilmedikleri için İslam dinini Sabiilik olarak değerlendirdiklerini göstermektedir.

35 Süleyman (as) Milattan 976 veya 962 yıl önce vefat etmiştir.

36 II. Sargon milattan önce 721-705 tarihlerinde hükümran olmuştur.

37 Buhtunnasr milattan önce 606-538 yıllarında hüküm sürmüştür.

38 Adriyanus M 117 tarihinde Suriye valisi idi. İmparator Trayan'ın vefatı üzerine Roma'ya giderek imparator olmuş, M 138 tarihinde ölmüştür.

39 Bu rivayeti aktaran Arap tarihçilerin ifadelerine göre 6. miladi asrın ilk dönemlerinde Yemen'de Himyer tahtına oturan Zû Nuvas (Damyanus) Mutaassıp Yahudi olduğundan Necrân'a sokulan Hristiyanlığı mahvetmeğe karar vermişti. Bu amaçla Necrân üzerine yürüdü. Necranlılar Yahudiliği kabul etmediklerinden dolayı başta liderleri Abdullah b. en-Nasr olmak üzere birçoğunu içinde ateş yanan çukurlara atmak suretiyle ikna etti. Tarihçilerin bu rivayetini dikkate alan müfessirler, Buruc Suresindeki "*Hazırladıkları hendekleri, tutuşturulmuş ateş ile doldurarak onun çevresinde oturup, inanmış kimselere dinlerinden dönmeleri için yaptıkları işkenceleri seyredenlerin canları çıksın!*" ayetlerinde anılan Ashab-ı Uhdud'u Zu Nuvas ve tebası olarak tefsir etmişlerdir. Yine Arap tarihçilerine göre Necrân liderlerinden Devs b. Sa'lebân bir yolunu bularak Habeşistan'a kaçmış, Zu Nuvas'ın Necran Hristiyanlarına yaptığı zulmü Necaşi'ye ve onun aracılığıyla da Doğu Roma İmparatoru Justinyen'e şikayet etmiş ve bir de yarısı yanmış İncil göstererek taasubunu uyandırmış

olduğundan İmparator, Necaşi'yi Zu Nuvas'ın cezalandırılması için görevlendirmişti. Fakat Hristiyanlığın Arabistan'a girişinden bahsederken açıklanacağı gibi bu rivayet pek güvenilir değildir.

40 Macaristan Yahudilerinden olup İslama ait incelemeleri ve eserleriyle Avrupa'da büyük bir ün kazanan Goldziher, İslam'ın menşeini Yahudilikte aramaya kalkışmış, İtalyan oryantalisti Leon Caetani bu hususta onu takip etmiştir. Fakat dayandıkları hususlar göz önüne alındığında bu iddia oldukça çürük görünmektedir.

41 Asıl adı Saul olan Pavlos, miladi 2. yılda Tarsus'ta mutaassıp bir Yahudi ailesi arasında doğmuş, Kudüs'te Farisilerin prensipleri doğrultusunda eğitim görerek koyu bir Yahudi olarak yetişmiştir. Önceleri Hristiyanlığın en azılı düşmanlarından birisiydi. Hristiyanlığı kabul ettikten sonra da en mutaassıp Hristiyanlardan biri olmuş, yeni dinini Anadolu'da, Yunanistan'da, Kıbrıs'ta, Yafes'te yaymaya çalışmıştır. Roma komutanlarından Sergerios, Saul'a Hristiyanlığı kabul ettirmiş ve bu zamandan itibaren Pavlos adını almış, Hristiyanlığın havarilerinden sayılmaya başlamıştır. Daha sonra Roma'ya gitmiş, burada da misyonerliğine devam etmiştir. Fakat M 66 tarihinde Roma İmparatoru Neron'un sorularına ters cevaplar verdiği için ünlü Patris ile beraber idam edilmiştir. Pavlos'un Roma'dan Makedonya'daki Filipe şehrinden, Korintos'tan, Atina'dan, Efesos'tan, Kirikya'dan, İtalya'dan yazdığı birtakım mektuplar vardır ki bunlar daha sonra İncillere eklenmiştir. Galatyalılara yani bu günkü Kongari kenti halkına Roma'dan yazdığı mektup da bunlardan biridir. Bu mektupların İncilin içinde bir bölüm olan "Resullerin İşleri"nde tercümeleri bulunmaktadır.

42 Sen Bartelemo, Hristiyanlığın on iki havarisinden biridir. Kilise geleneğine göre Hristiyanlığı yaymak için Hindistan'a, Habeşistan'a kadar gitmiş ve M 71 tarihinde Erzurum taraflarında öldürülmüştür. Bazı Hristiyan yazarlar bunun Hz. İsa'nın 72 talebesinden biri olan Nathanael olduğunu iddia etmişlerdir. Sen Bartelemo'ya nisbet edilen bir İncil varsa da Hristiyanlar tarafından afaroz edilmiştir.

43 Sen Panten önceleri Aristoculardan idi.

44 Hristiyanlığın Roma imparatoru Birinci Kostantin tarafından kabul edilmesinden çok zaman geçmeden Doğu kilisesinde teslis hakkında büyük bir dini tartışma baş göstermişti. Bu mücadele önce Mısır'da yani teslis yurdu olan Dünya'da ortaya çıkmıştı. Teslisin tartışmaya sebep olan en önemli noktası "Oğul'un" (İsa) durumunun belirlenmesi problemi idi. Problemi çıkaran da Aryus adında bir rahipti. Bu rahip İskenderiye Piskoposluğuna aday iken bu konumundan uzaklaş-

tanımıştı. Aryus, "oğulun" ezeli olmadığını çünkü "Baba"nın oğuldan önce olmasının zorunlu olduğunu ileri sürerek "oğul"un yaratılmış olduğunu iddia ediyordu. Halbuki bu iddia, teslisi oluşturan üç ilahi uknum arasında fazilet sıralaması veya denk olmamaları içermek itibarıyla bunların ezeli birliktelikleri nazariyesini yıkıyor, bir başka ifade ile teslisin bulunmadığı bir zaman dilimini kabul ediyordu. Aryus'un bu iddiası üzerine rakibi olan piskopos problem hakkında genel ve halka açık bir tartışma açtı. Bu suretle İskenderiye Hristiyanları ikiye ayrılmış oldu. İki taraf arasında müthiş bir tartışma başladı. İskenderiyelilerin büyük bir kısmını oluşturan Yahudilerle putperestler, Hristiyanlar arasındaki bu mücadeleyi memnuniyetle seyrediyor, baba ile oğulun bir yaşında olduğunu söyleyerek eğleniyorlardı.

İmparator Kostantin önceleri bu mücadeleye önem vermemişti. Muhtemelen kendisi de Baba'nın doğal olarak Oğul'dan önce olduğunu düşünerek Aryus'un fikirlerine eğilimli bulunuyordu. Fakat tartışma geçince hiç bir değişiklik olmadı. Aksine bu tartışma gittikçe büyüdü. İmparator sonunda İznik Konsilini toplamak zorunda kaldı. Konsil uzun tartışmalardan sonra şu kararı ilan etti. "Mukaddes kilise "oğul'un var olmadığı bir zamanın bulunduğunu, doğumundan önce var olmadığını, yoktan veya Rab'den başka bir cevherden çıktığını, yaratılmış veya değişken olduğunu, zamanın değişkenliğine tabi bulunduğunu söyleyenleri afaroz eder." Konsilin bu gülünç kararıyla problem çözülerek tartışmaya son verildi. Yani Aryus ve taraftarları uzaklaştırıldılar.

45 Nasturyus, filozof Thodore de Mopseste'nin felsefi fikirleriyle yetişmiş olduğundan Hristiyanlığın almış olduğu insana tapma şekline (antropomorfizme) karşı bulunuyordu. Nasturyus, Hristiyanların ilahi zata insan şekli isnad eden inançlarını uluhiyeti aşağılayıcı olarak görüyor, bu inanca küfür nazarıyla bakıyordu. Nasturyus, bütün evreni dolduran ve insana benzemekten münezzeh olan bir başlangıca (mebde) inanıyor ve buna ibadet ediyordu. O, Aristo nazariyat felsefesi ile Ortodoks mezhebini birleştirmeye çalışıyordu. Bu yüzden Nasturyus ile cahil ve mutaassıp İskenderiye patriği Sen Siril arasında bir anlaşmazlık baş gösterdi. Nasturyus, kilisenin nazariyat felsefesi ile uzlaşmış yüksek sınıfı, Sen Siril ise putperestlik inanç ve düşüncesinden ayrılmayan cahil grubu temsil ediyordu. Sen Siril, Meryem'in Rabb'ın annesi olarak yüceltilmesine çalışıyordu. Nasturyus ise buna karşı idi. Nasturyus İstanbul'un büyük kilisesinde verdiği hutbede "Allah'ın kadir ve kayyum olduğunu söyledikten sonra

"Böyle bir Allah anneye muhtaç olur mu?" diye bağırmış, Sen Siril'e savaş ilan etmişti. Nasturyus, Meryem'e Allah'ın annesi denilmeyerek İsâ'nın insani özellikleri itibariyle annesi olarak kabul edilmesini öneriyor, İsâ'nın beşeriyeti ile uluhiyetinin, bir tapınak ile orada ibadet edilen tanrı kadar birbirlerinden farklı olduğunu söylüyordu.

Nasturyus ile Sen Siril arasındaki tartışma gittikçe büyüdü. İstanbul rahipleri de Sen Siril'i desteklediler. Sonunda İmparator, Efes kentinde bir konsil toplamak zorunda kaldı. Sen Siril, İmparatorun kız kardeşini tarafına çekerek sarayın desteğini kazandı. Suriye rahipleri gelmeksizin konsil Nasturyus'u mahkum etti. Zavallı adam Afrika çöllerine gönderildi. Taraftarları hakkında sürgün politikası başladı. Bunun üzerine bu fikirlere sahip rahipler, Fırat nehri boylarına göçerek Keldani kilisesini kurup, İran devletinin himayesine girdiler. Bazıları da Suriye ile Hicâz arasındaki çöllere sığınarak buralarda münzevi bir hayat sürmek zorunda kaldılar.

46 Bazı tarihlerde görülen şu rivayet Nasturilerin zaferinin nedenini az çok izah edebilir: Hire hükümdarlarından III. Münzir'i Hristiyan yapmak isteyen rahipler, teşvik edici konuşmalar yaparken Münzir'in maiyetinden biri yanına gelerek kulağına bir şey söyledi. Bunun üzerine Münzir büyük bir üzüntüyle düşünceye daldı. Rahipler büyük bir saygıyla üzüntüsünün nedenini sordular. O da "Çok üzücü bir haber aldım. Hz. Mikail vefat etmiş." cevabını verdi. Rahipler "Haşmetmeab sizi aldatıyorlar. Melekler ölmez!" dediler. Bunun üzerine Münzir de "Evet melekler ölmez. Halbuki siz beni Allah'ın vefat ettiğine iknaya çalışıyorsunuz..." diyerek rahipleri susturdu.

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN'DA AİLE*

Arapların cahiliye dönemine ait aile yapısının incelenmesi, İslam Tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. İslam'ın gerçekleştirdiği büyük ve esaslı devrimi etraflıca kavrayabilmek için Arapların toplumsal yaşamları ve aile kurumlarının İslam öncesi yapısını bilmek kesinlikle gereklidir. Bu incelemeye toplumsal yaşamın temelini teşkil eden aile ile başlamak zorunludur.

Aile, insanların dinî, hukukî ve ekonomik anlayışlarıyla ilişkisi bulunan bir kurumdur. Bu konumdaki bir kurumun dinî, hukukî ve ekonomik anlayışların durumuna göre gelişmesi de çok doğaldır. Sosyolojik araştırmalar da bize ailenin toplumlarla beraber gelişmiş olduğunu göstermektedir. Her toplum için doğal olan bu durumu Araplarda da görmekteyiz.

İslam öncesi Arapların dinlerinden bahsederken, bunların eski dönemlerde totemist bir yaşam geçirmiş olduklarını gösteren birtakım verilerin bulunduğunu söylemiş, sonraki dönemlerde göstermiş olduğu gelişim aşamalarına işaret etmiştik.[1] Toplumsal yaşam ile dinî yaşamın iç içe olduğu bu dönemlerde aile, doğal olarak aynı gelişim sürecini izlemiştir. Arapların totemist bir yaşam sürdükleri dönemde aile, *semiye*den yani klandan ibaretti.

Cahiliye klanı, bir tür ortak mülkiyete sahip bir zümre halindeydi. Beraber konup göçen bu zümreye "hay" denilirdi. "Hay'ın içerisinde "âl" adıyla, "âl"ın içerisinde de

* Bu makale *Daru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin 4. sayısında yayınlanmıştır.

"îyâl" adıyla küçük aileler mevcuttu. Fakat bu küçük aileler dinî, hukukî bir yaptırıma yani toplumsal bir mahiyete sahip değildi. Ancak fiilen mevcut gruplardan ibaretti.

"Hay"; otlağı, su kaynağı ve tanrısı ortak olan bir gruptu. Her hay "falanca oğulları" diye anılırdı. "âl"; aynı ev veya çadırda oturan dede, oğullar, torunlar ve bunların çocuklarından oluşmaktaydı. Örneğin (Âl-i Süfyan), (Âl-i Ebû Tâlib) gibi. Âl'in çadırları, sürüleri ortaktı.

"İyâl'a" gelince; bu da eşler ve çocuklardan oluşan dar ailelerdi (izdivac heyetleri). Cahiliye'de âl ve îyâl toplumsal bir aile şeklini almamıştı. Cahiliye nikahlarında dinî bir nitelik görülememesi bunu desteklemektedir.

Öyleyse cahiliye döneminde Arap ailesi biri toplumsal, diğeri tabiî aile diye ayırabileceğimiz iki şekil arz etmekteydi. Dinî ve hukukî bir şekle sahip olan klan, toplumsal aile idi. Araplar bu aileleri falanca oğulları (benû fulan) şeklinde ayırmaktaydılar. Dinî ve hukukî bir mahiyete sahip olmayan âl ve îyal de tabiî aile idi. Her âl çeşitli îyâllerden, her klan ise çeşitli âllerden oluşmaktaydı. Cahiliye'de âl ve îyâllerin toplumsal bir boyutu yoktu.

Cahiliye evliliklerinde kadın ile erkeği birbirine bağlayan nikah dinî bir mahiyete sahip olmadığından kadın, ancak çocuk doğurduktan sonra "*îyâl*"e dahil olabiliyordu. Bundan dolayı kadın, çocuk doğurmadan önce ölürse, kocasına başsağlığına gelinmezdi. Çocuksuz kadın diyet vermeğe mahkum olursa diyeti kocası değil, kadının mensup olduğu klan öderdi. Araplar yalnız klan yakınlığına önem verdiklerinden onlara göre sıhrî akrabalığın bir değeri yoktu. Hatta aralarında sıhrî akrabalarla evlenme yasağı da mevcut değildi. Bu nedenden dolayı bir baba ölünce oğlu, üvey anneleri ile evlenebiliyordu.

Anlaşıldığına göre eski çağlarda klan sadece yakın akrabalardan (zevi'l-erham) ibaretti. Bu bize, o dönemdeki klanların anaerkil olduklarını göstermektedir.[2] Fakat eski klanlar anaerkilliklerini kaybettikten ve klanlar arasında kan davaları baş gösterdikten sonra *Zevi'l-erham*'ı oluşturan akrabadan "*âkile*" grubu "*asabe*" ismini almış ve bu suretle klanlar *zevi'l-erham* ve *âsabe* adıyla iki gruba ayrılmıştır. Şöyle ki: Klan aile, ataerkil bir şekle büründükten sonra klanlar arasında baş gösteren kan davaları, korkunç mücadeleleri doğurduğundan zorunlu olarak diyet yolu açılmış ve âkile kurumu ortaya çıkmıştır.[3] Çünkü klanlarda genel koruma (velayet-i âmme) bulunmadığından fertlerin hukukunu ancak kan davası kuralı temin etmekteydi. Kan davası geleneğine göre, bir ferdin işlediği bir suçtan bütün klan sorumlu idi. Saldırıya uğrayan bir ferdin intikamını da sadece kan bağı bulunan yakınları değil, klanın tüm fertleri almakla yükümlüydü. İşte bu kan davası meselesinden doğan âkileyi oluşturan akraba, daha önce bütün akrabaları kuşatan *zevi'l-erham* arasından ayrılarak *asabe* adını almış,[4] *zevi'l-erhâm* adı da asabe dışında kalan akrabayla sınırlı kalmıştır. Asabe ise aksine genişlemiş, *nesebi asabe*ye bir de *sebebî asabe* ilave ederek klana özel bir konum kazandırmıştır. *Sebebî asabe* ise kan bağı olmayan sunî akrabaları içermektedir. Cahiliye Araplarında derece derece uzaklaşmak üzere müşterek ataların erkek tarafından olan soylarının aile kümelerinde *istılhak* (katılma), *kardeşlik* (muahat) ve *hılf* yoluyla giren yabancılar da bulunurdu. Çünkü Araplarda bir adam istediği bir yabancıyı kendi nesebine katarak, kendi ailesinden sayabilirdi. Buna *istilhak* denirdi. Aileye katılan bu adam, hür ise *daî* adı verilir[5] köle veya esir ise ilhak eden adamın mevlası olurdu. Araplar daîyi kendi ailelerinin öz evladı gibi düşünür, mirasına ortak eder ve ona varis olurdu.[6] İslamî dönemde de *istilhak* geleneğinin bir süre yaşamış olduğu

kanaatini veren bir hadise mevcuttur. Emevîlerin birinci halifesi Muaviye'nin Ziyâd b. Ebihi'yi babası Ebû Süfyan'ın nesebine ilhakı cahiliyenin ilhakını andıran bir olaydır.[7]

Hılf yoluyla istilhak bazı nedenlerle meydana gelirdi. Esir olup kurtulmalık akçesi verememek bu sebeplerden biriydi. Bu gibi esirler kendisini esir eden adamın mensup olduğu kabilenin damgası ile damgalanır ve bundan sonra bu kabilenin fertlerinden sayılırdı. Böyle kimselere *halif* denilirdi.[8]

Muahhât (kardeşlik) da *hılf* gibi asabe sebeplerindendi. Bir Arap yabancı bir şahısla kardeşlik anlaşması yaparsa ona öz kardeşi gibi bakar, kendisine varis olup mirasından pay alabilirdi. Resulullah'ın Medine'ye hicretini müteakib Mekkeli Muhacirler ile Yesribli Ensar arasında kardeşlik anlaşması yapıldığı bilinmektedir.

Görülüyor ki cahiliye döneminde Arab'ın sahib olduğu aile anlayışı bu gün bizim sahip olduğumuz aile anlayışından farklıdır. Onlarda geniş aileler olan boylar, değişmiş birer klandan başka bir şey değildir. Yalnız bunlarda eski totemsel ata gerçek ata olmuştur. Fakat boylar; üyelerinin ilişkileri, ortak bir atanın varlığına olan inançları, boya özgü olan put için yapılan dinî ayinlere katılımları itibariyle klanlıklarını korumuşlardır. Kan bağı olmaksızın istilhak (kabileye sonradan katılım), *hilf* (anlaşma), *muahat* (kardeşlik) yoluyla *fasile* ve *boya* alınan fertlerin kabilenin gerçek bireyi olarak tanınmalarında klanlık ortaya çıkmaktadır.

Araplardaki *batın* (boy), Yahudilerin *Sıbt*'ı, kadim Roma'nın *gens*'i konumundadır. Sıbt ve gens'te olduğu gibi batın üyeleri arasında da akrabalığın yegane işareti ismin müşterek olmasından ibarettir. Bu katılım akrabalığın zorunlu olan bütün yükümlülüklerini gerektirmektedir. Veraset hakkı, düşmana karşı yardımlaşma, kanını yer-

de koymama mecburiyeti gibi kan akrabalığının zorunlu olan yükümlülükleri *istilhak* yolu ile kabileye dahil olmuş olan bireyi de kapsamaktadır. İstilhak yoluyla bir kabileye dahil olan *daî* Roma'da *adoption* şeklinde *gens*e dahil olan *client*ten farklı değildir.

Asabe, kan davalarından doğmuş bir aile mahiyetinde olarak *zevi'l-erham*dan ayrılmıştı. *Zevi'l-erham* sadece kan akrabalarını içerirken, *asabe*de ise *istilhak*, *hilf*, *muahat*, *vela* denilen yollarla kabileye katılmış sunî akrabalar da vardı. Bunların akrabalıkları, sadece bireyin kanının heder olmaması için kan davası dayanışmasına sahip bir zümreye ilhak mecburiyetinde bulunmasından ileri gelmiştir. Cahiliye klanında bir asabeye dahil olan fertlerin tümü birbirlerinin velisi ve mevlası idiler. Kısas ve diyet davalarında kan sahibi olan, klanın bütün fertleridir. Bundan dolayı diyet vermeye mahkum olan şahsın yakın asabesi, yoksa uzak asabesi bu diyeti vermek zorundaydı. Yine bir adamın varisi olacak yakın asabesi yoksa, uzak asabesi ona varis olurdu. Cahiliye klanının ayırt edici özelliği olan kan davası meselesi, özel bir ahlak doğurmuştur. Bu ahlakın esası, yalnız aynı klana mensup olanları kutsal ve hukuka sahip sayarak klanın dışında kalanlara karşı hiç bir ahlakî görev tanımamaktadır. Savaşlar, kabilelerin acımasız mücadeleleri bundan doğmuştu. Kur'an'da *cahiliyye asabiyeti* (hamiyyetu'l-cahiliyye) tabiriyle kötülenen olay cahiliyenin bu ahlakıdır.

Cahiliye Araplarında Sosyal Yapı

İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Araplar toplum olarak kabile toplulukları (tribale Societe) halinde yaşıyorlardı. Fakat bu kabilevi topluluklar güney ve kuzeyde aynı özellikler sergilemiyorlardı.

Yarımada'nın kuzey ve orta bölgelerindeki boylar totemlerini unutmakla beraber yine bir tür klan halinde bulunuyorlardı. Ortak bir isim etrafında toplanan bu klanlar gittikçe uzaklaşan akrabalık derecelerine göre *fasile*, *fahz*, *batn*, *ammâre* ve *kabile* isimleriyle iç içe bir küme oluşturuyorlardı. *Fasile;* bir baba ile onun evladından müteşekkil küçük çekirdek idi. *Fahz;* fasilelerden oluşan yani fasileye oranla daha uzak akrabalıkları içeren büyük aile, *batın* ise fahzlardan oluşan daha büyük bir aile idi. *Ammâre;* batınlardan, *kabile* de ammarelerden oluşmakta ve oldukça uzak akrabaları toplamaktaydı. Örneğin Ebû Talîb'in evlat ve torunlarından ibaret olan Al-î Ebî Talîb bir fasile idi. Âl-î Ebî Talîb, Âl-î Ebî Leheb gibi fasileleri toplayan Benî Hâşim de bir *fahz* idi. Benî Hâşim, Benî Ümeyye gibi fahzları içeren Benî Abdumenaf ise bir batın idi. Benî Abdumenaf, Benî Mahzum gibi batınlardan meydana gelen Kureyş ise bir ammare, Benî Kureyş, Benî Kinâne gibi ammarelerin toplamı da Mudar kabilesini oluşturuyordu.

Fasile, *fahz*, *batın* ve *ammare*lerin toplanmasından meydana gelen kabile yani aşiretler siyasî üyelik değil, belki kendilerini oluşturan klanlar-batınlar gibi her türlü yapıya elverişli birer toplumsal üyelik şekli gösteriyorlardı. Tarihin, Kuzey çölleriyle Hicâz, Necd ve Tihâme kabileleri yani Adnanîleri oluşturan Rebîâ kabilesi, Enmâr kabilesi, İyâdlar, Kudaâlar ve Mudarîlerle Yesrib'deki Evs ve Hazrec kabileleri hakkında verdiği malumat bunu desteklemektedir. Esasen bu kabileleri oluşturan fasileler, fahzlar, batınlar ve ammareler arasındaki bağların gevşek olduğu ve bireylerin kendilerini kabilelerinden ziyade fasile, fahzlar ve batınlarına yakın bildikleri verilen bilgilerden ortaya çıkmaktadır. Tarih, batınlar ve kabileler arasındaki nesep asabiyetinin bunlardan birbirlerine yakın olanların nesepçe uzak bulunanlar aleyhine birleştiğini, hatta bir

batından olmalarına rağmen, bir fahzın iki fasilesinin asabiyetin etkisiyle diğer fahz aleyhine birleştiklerini gösteren birçok olay kaydetmektedir. Bu bize Arap bireylerinin kabilelerinden ziyade *amma*relerine, *amma*relerinden ziyade *batın*larına, *batın*larından ziyade *fahz*larına bağlı olduklarını ispat etmektedir.[9] Demek ki Yarımada'nın kuzeyinde ve ortasında yaşayan Araplara göre kabile ve aşiret daha az öneme sahipti. Fertler kabilenin nüfuzunu daha az hissediyorlardı. Bir diğer ifadeyle bunlar klan esasına dayalı ve diğer kabileler ile anlaşmamış, ilkel topluluklar halinde bulunuyorlardı. Fakat Mekke'deki Kureyş ile Taif'deki Araplar bunlara oranla klanlıktan kurtulmuş, kabilevi topluluklar şekline yükselmişlerdi. Bunlar arasında totem kaynaklı kalıntılar yok olmuştu. Kureyş çok sayıdaki batınları (klanları) ihtiva etmekle beraber kendi varlığının ve birliğinin şuuruna daha fazla sahipti. Mekke, Kureyş kabilesine, Taif de Sakîf kabilesine devamlı birer merkez olmuşlardı. Kureyş'e merkez olan Mekke, Kusay'dan itibaren bir belde, Kureyş kabilesi de batınlardan oluşan kabilevi bir topluluk halini almıştı. Kureyş'i idare eden *Dâru'n-Nedve*, her batının ileri gelenlerinden oluşan bir senato idi. Abdulmuttalibin sağlığında senatoyu oluşturanlar Kusay hanedanının bakanlarıydı. Bunların idaresi bir oligarşi mahiyetinde idi. Abdumuttalib'in ömrünün sonuna doğru Mekke Senatosu on asilzadeden oluşuyordu. Bunlardan oluşan Dâru'n-Nedve'ye *Onlar Meclisi* deniliyordu.

Onlar Meclisi, Kusay tarafından ihdas edilen veya güçlendirilen *Hicâbe*, *Sikâye*, *Rifâde*, *Livâ* ve *Nedve*'den başka, *Diyât*, *Sefâret*, *Ezlâm* gibi görevleri yerine getirirdi. Diyât; cezaların belirlenmesi, suçluların cezalandırılması, Ezlam da Tanrı Hübel'in hükmünü belirlemeye aracı olan kutsal okların korunması görevi idi. Bu senatoya ancak kırk yaşını tamamlamış olanlar girebilirlerdi.

Görülüyor ki Hicaz ve Necd Arapları İslam'dan önce toplumsallık açısından en ilkel bir halde bulunuyorlardı. Kureyş ve Benî Sakîf dışındakiler göçebe bir durumda, genellikle Necd, Hicâz, Irak, Tihâme taraflarında dolaşıyorlardı. miladî altıncı asra doğru Adnanîlerin oluşturdukları kabilevî toplulukların en önemlileri İyâd, Rebîa, Kudâa ve Mudar kabileleri idiler. İyâd kabilesi Tihâme'den göçtükten sonra Irak'a giderek İslam döneminde inşa edilen Küfe yöresine yerleşmişlerdi. Fakat daha sonra İran hükümdarlarından Husrev Nuşirvân tarafından Irak'tan çıkarıldıklarından geri kalanların bir kısmı Tikrit ve bir kısmı da Musul çevresine dağılmışlardır.

Rebiâ kabilesi Irak yöresine yerleşmişti. Dabîa, Esed, Anzum, Cedîle, Nemr, Tağlib, Bekr Vâil, Hanîfe ... kabileleri Rebîa batınlarından idiler. Bunlardan Hanîfe kabilesi Resulullah'ın son dönemlerinde nübüvvet iddiasıyla ortaya çıkan Museylemetu'l-Kezzâb ile birçok Haricî yetiştirdiği gibi, Benî Tağlib'den de yine birçok Haricî ile Abbasîlerin gerileme döneminde bir hükümet kuran Hamdanîler doğmuştur.

Kudaâ kabilesinden İslam döneminde şöhret bulan batın Benî Kelb kabilesidir. Mudar kabilesi Hicaz'daki diğer Adnanî kabilelerden daha kalabalık ve daha güçlü bir kabile idi. İslam döneminde şöhret kazanan Benî Kays, Benî Huzeyl, Benî Kinâne, Benî Esed, Benî Zübyân, Benî Sakîf, Benî Havâzîn, Benî Suleym, Benî Âmir, Benî Behdile ve Benî Kilâb... Mudar kabilesinin alt kollarıdır. Bunlardan her birinin kendine özgü resmî mühürleri mevcuttu. Develere demir ile kazınan bu damgalara *meysem* denilirdi.

Güney Arabistan'da Yemen ve Hadramevt bölgelerindeki Araplara yani Kahtanîlere gelince, bunlar Kuzeylilere oranla her ne kadar kabilevî toplumlar seviyesine çıkmış-

larsa da henüz bir millet oluşturamamışlardı. Buralardaki kabileler kendi bilinçlerine daha fazla sahip ve birleşmeye eğilimli bulunuyorlardı. Fakat henüz birbirine bağlı bir millet seviyesine ulaşmamışlardı. Sosyolojide dağınık millet denilen şekilde bulunuyorlardı. Bunlar Me'reb, Zefar, San'a gibi merkezler oluşturmuş, bu yapı kabilelerin bir araya gelmesiyle gerçek bir krallık şeklini almıştı. Bu krallıklarda Ortaçağ Avrupası'ndaki derebeyliklere benzer *mahfedler* ve *mihlaflar* bulunuyordu.

Mahfedler yani yurtlar bir veya bir kaç sarayı (şato) ihtiva ediyordu. Bu mahfedler Ortaçağda Avrupa'daki baronların, kontların şatolarına benziyordu. Bunlardan San'a'daki Kasr-ı Gamdân ile Kasr-ı Nâıt, Telfen'deki Kasr-ı Rîde, Me'reb ile San'a arasındaki Kasr-ı Sarvâh, Meder'deki Kasr-ı Meşâb ve Kasr-ı Âmir'in kalıntıları hala mevcuttur. Mahfedlerin sahibi olan emirlere *ezvâ'* deniliyordu. Mihlaflar da bir veya bir kaç mahfedden oluşuyordu.

Mihlâfların sahipleri *ekyâl* ünvanı ile anılmaktaydı. *Ekyâl, ezvâ*'dan daha büyüktü. Fakat her iki sınıf da iç işlerinde bağımsız bulunuyor, dış ilişkilerinde ise Himyer hükümdarlarına bağlı idiler. *Ekyâl* ve *ezvâ'* ile merkezi hükümetin başındaki *tuba'* arasındaki ilişki Ortaçağ Avrupası'ndaki derebeylerle krallar arasındaki ilişkiye benzemekteydi.

İslam'ın ortaya çıktığı dönemlerde Kahtanîlerin en ünlü kabileleri: Himyer, Kehlân, Ezd, Gassân, Mâzin, Evs, Hazrec, Huzâa, Becîle, Has'am, Hemdân, Tay, Lahm, Kinde ve Eşar kabileleri idiler.

Kabilevî Arap toplumlarında reislik ve siyaset, asabiyet, nüfuz ve yaşa dayanmaktaydı. Bundan dolayı reislerine şeyh derlerdi. Asabiyet ve nüfuzda denk olan lider adaylarından en yaşlısı reisliğe geçerdi. Reis seçiminde anlaş-

mazlık ortaya çıkarsa kahinlere müracaatla kura çekilir, rakiplerden kime kura isabet ederse, o şeyh olurdu. Savaş için bir kaç kabile anlaştıkları zaman da genel başkanlık için o kabilelerin reisleri arasında yine kura çekilirdi. Kura bu liderlerden hangisine isabet ederse, savaş boyunca genel başkan o olurdu.

Şeyhler, emirler mutlak bir egemenliğe sahip olmakla beraber keyfî bir haksızlıkta bulunmazlardı. *Şeyh*, Arap geleneğine göre kabilenin ileri gelenleri ile danışarak karar alır ve kararlaştırılan esaslara göre hareket ederdi. Reisler halkın her sınıfı ile görüşür, onlarla bir arada otururlardı. Şeyh ve emirlerin tantanalı unvanları bulunmazdı. Bedevî bir birey emiri veya şeyhi ile konuşurken ona ismi ile en fazla künyesi ile hitap ederdi. Bunlar da görüştüklerine teveccüh veya ikramda bulunmak istedikleri zaman yeğenim, kuzenim... gibi hitaplarda bulunurlardı. Arapların ilk halifeler hakkındaki anlayışlarında ve ilk halifelerin hareket tarzlarında bu teamülün izleri görülmektedir.

İslam Öncesi Araplarda Sosyal Sınıflar

Cahiliye döneminde Araplar, sosyal yaşam itibariyle hürler, köleler ve mevali olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktaydılar. Klanları veya kabilevî toplulukları oluşturan erkek ve kadınlar hürler sınıfını teşkil ediyorlardı.

Hürler

Aynı tarzda yaşayan batın veya kabilenin ortak ismini taşıyan, aynı hukuka sahip fertler idiler. Bunlar beraber göç eder, savaşlara beraber katılır, her hususta ortak ve eşit bir hayat yaşarlardı. Yalnız kahinler ve şairler gibi ruhlarla ilişkisi bulunduğuna inanılanlarla savaşlarda cesaret ve gücü ile kendilerini ispatlayanlar diğerlerine oran-

la daha seçkin bir konuma sahip idiler. Fakat bunlar da geçimlik ve hukuk itibariyle diğerlerinden ayrılmazlardı. Yalnız Mekke'de Kusay hanedanından olanlar hürler sınıfının üzerinde bir asilzade sınıfı oluşturuyorlardı. *Şerifler* adıyla *Daru'n-Nedve* senatosunu oluşturan *onlar* bu asilzadelerin aile reisleri idiler.

Esirler

Hürlerin sahip olduğu hukuk ve şereften yoksun olan sınıftı. Bu sınıf köleler ile cariyelerden oluşmaktaydı. Esirler; ya savaş esirlerinden olur ya da satın alınırdı. Esir tüccarları Habeşistan'dan ve komşu ülkelerden getirdikleri köle ve cariyeleri belli mevsimlerde kurulan panayırlara götürerek satarlardı. Adnanîlerden esir ticareti ile meşgul olan kabilelerin en önemlisi Kureyş kabilesi idi. Ficâr savaşında Kureyş'in reisi olan Abdullah b. Cud'ân, cahiliye döneminin en ünlü esir tüccarlarından biri idi.

Esirler bir meta ve mal gibi satıldıkları gibi miras yoluyla da varise geçebilirdi. Bazen hediye edilir veya gelin mehri olarak verilirdi.[10] Zanaat, ticaret ve savaşta kölelerden faydalanılırdı. Kölelerin bir de *kan* denilen bir sınıfı vardı ki bunlar Romalıların *serf*leri gibi ziraatle uğraşır, toprakla beraber alınıp satılırlardı. Arap toplumu köleleri aşağı bir sınıf saydığından cezalarını da hür insanların cezalarının yarısı olarak kabul etmişti.

Arap geleneği cariyelerden doğan çocukları da esir sayıyordu. Yalnız bu çocukların zeki ve seçkin olmaları durumunda, babaları isterlerse kendi neseplerine kabul ederek evlat ilan edebilirlerdi.[11] Cahiliye döneminde köle ve cariyelerin yaşam koşulları oldukça güçtü. Kendilerine barbarca muamele edilir, hayvandan daha aşağı tutulurlardı. Efendileri yaşamlarında kayıtsız şartsız söz sahibi olurlardı. Sahibi isterse köle veya cariyesini öldürüne ka-

dar döver, elini, kulağını, burnunu keser, gözünü çıkarır, hatta öldürürdü.

Bu zulmü yapan şahsa karşı hiç kimse, hiç bir şekilde sorumluluk yüklemezdi. Çünkü Arap toplumunun örf ve geleneği bu kölelere hiç bir hak tanımazdı.

Mevâlî

Cahiliye döneminde *mevâlî*, köleler ile hürler arasında bir orta sınıftı. *Mevâlî*; azad edilmiş kölelerdi. Bir adam köle veya cariyesini azad ederse, azad edilen şahıs sahibinin mevalisi olur, sahibinin batın ve kabilesinin mensubu, akrabası mahiyetinde sayılırdı. *Mevâlî*, *ıtk*, *akd* ve *rahm* mevalisi olmak üzere üç gruba ayrılırlardı:

Itk Mevlâsı: Köle veya cariye iken azad edilen esire ıtk mevâlîsi derlerdi. Bunlar savaş esiri iseler azad edilmeden önce perçemlerinden saçları kesilerek alınırdı. Bu perçem her kimde olursa azad edilen esir onun mevlâsı olurdu.[12] Fakat sahibi köleyi başkasına ait olmak üzere azad ederse bu tür azad edilenlere Sâibe denilirdi. *Sâibe*ler mallarını istedikleri yere koyabilirlerdi.[13]

Akd Mevlâsı: Akd mevlalığı bir adamın diğer bir adama *muhalefe* (hilf) veya *muhaleset* gibi bir suretle intisab etmesi ile olurdu. Bu mevâliye hılf veya *istina'* mevlası denirdi. İslam öncesi Yesrib'deki Yahudiler herhangi bir saldırıya maruz kalmamak için Evs ve Hazrec batınları ile mevlaları olduklarına dair anlaşma yapmış, bu surette onların akd mevlaları olmuşlardı.

Rahm Mevlâsı; Rahm mevlalığı bir batın mevlasının bir başka batın mevlasından bir kadın ile evlenmesiyle gerçekleşirdi. Örneğin Benî Mahzüm'dan birinin mevlası Benî Hâşim mevlalarından bir kadın ile evlenirse, bu adam kendisini Benî Hâşim mevlalarından sayabilirdi.

Arap geleneğine göre mevali kölelerin üzerinde, hürlerin ise altında bir sınıftı. Yani bunlar köleler gibi alınıp satılamazlardı. Fakat hür gibi de değillerdi. Evlenme ve miras hususlarında hür gibi muamele görmezlerdi. Örneğin mevali, hür bir kız veya kadın ile evlenemezdi. Mevlanın diyeti hürün diyetinin yarısı idi. Kısaslarda da hürün cezasının yarısına çarptırılırlardı. Gelenek, mevâlî hakkında vela türüne göre değişebilen bazı hükümler de tesbit etmişti. Bu hükümlere göre ıtk mevlası varis olamazdı. Ama *mevlanın* malına onu azad eden adam varis olurdu. Halbuki akd mevlası, ne varis olur ne de miras bırakabilirdi. Rahm mevlası ise hem varis olur hem de miras bırakabilirdi.

Güney Arabistan'da hürler, mevali ve esirlerin dışında bir de *ebna-ı ehrâr* denilen bir sınıf vardı. Bunlar Habeşlileri Yemen'den çıkaran İranlıların çocukları idiler. Himyerlilerden Seyf Zü Yezen Habeşlilere karşı İran Kisrası'ndan yardım istemiş ve Kisra'nın verdiği askerle Habeşlileri Yemen'den çıkarmıştı. Bu askerler Yemen'de kalarak, oraya yerleşmiş, Seyf Zü Yezen'in ölümünden sonra Yemen yönetimini ellerine almışlardı. Araplar bunların soylarını İranlı mevali ve esirlerden ayırmak için kendilerine hür İranlıların çocukları anlamında *Ebnâu'l-Fursi'l-Ehrâr* demişlerdir.[14]

Cahiliyede Kadın

İslam öncesi toplum yapısında kadının sahip olduğu hukuku ve ailedeki konumunun önemini açık bir şekilde belirlemeye yarayacak belgeler maalesef yok denecek kadar azdır. Bereket versin, gerek cahiliye dönemindeki bazı şiirlerdeki kayıtlar ve gerek İslam'ın ilk döneminde yaşayan bazı kadınlar hakkında verilen bilgiler bu hususta bizi az çok aydınlatacak bir mahiyettedir.

Fakat öncelikle şunu belirtelim ki, Hz. Muhammed'in İslam dinini yaymaya başladığı dönemde kadın, yer yüzündeki bütün milletler arasında hakaret ve zelilliğe mahkum edilmişti ve esaret altında bulunuyordu. Eşraf sınıfına mensup kadınlar az çok istisna sayılmak koşuluyla Araplarda da durum böyleydi. Diğer milletlerde olduğu gibi, Araplarda da kadının siyasette hiç bir rolü olmadığı gibi, diğer meselelere de erkeklerle beraber iştirak etmesi hemen hemen mümkün değildi.

Hatta *kuruv* yani adet zamanında Araplar bir kadınla birlikte aynı evde oturamaz, onlarla beraber yiyip içemezlerdi. Kadın adet görünce evden çıkarılırdı.[15] Kadınları boşadıktan sonra bazen onları cezalandırmak için başkalarıyla evlenmelerine müsaade edilmezdi.

Kabilevî topluluklar halinde yaşayan Araplar, çöl hayatının gerekleri olarak zamanlarını daima savaş ve mücadele içinde geçiriyorlardı. Çölde bir batnın veya bir kabilenin nüfuz ve egemenliği, refah ve serveti, eli silah tutabilen bireylerinin sayısıyla doğru orantılıydı. Hangi kabile daha çok savaşçı çıkarabiliyorsa, ganimet mallarını en çok o kabile toplar, çöl halkı üzerinde en büyük hakimiyeti o kurardı. Bu durum Arap toplumsal yapısında kadına oranla erkeğe daha çok rağbet edilmesini gerekli kılmıştı. Doğan çocuk erkek olduğu taktirde babası şenlik yapar, övüncünü belli ederdi. Kızı olması durumunda utanır, sıkılır, öfkelenir ve zavallı yavrıyu uğursuz bir felaket sayardı. Arapların bu durumu açık bir şekilde Kur'an'da aktarılmaktadır:

> *İçlerinden biri bir kız çocuğunun doğumu ile müjdelendiği zaman nefretini sinesine çekerek, hiddetinden yüzü kapkara olur, kendisine verilen kötü müjdeden dolayı herkesten saklanır: Bunu ne yapayım? Hakarete katlanarak alıkoyayım mı yoksa toprağa mı gömeyim? diye şaşırır kalır ...*

Fakat çölün karşı konulamaz şartlarına dayanabilmek için erkek kadar olmasa bile kadının çabasına da ihtiyaç duyulmaktaydı. Erkek savaşlarda yağmacılık ile uğraşırken, çadırda çocuklara bakmak, develeri sağmak, hurmanın lifinden hasır, devenin yününden bornoz örmek de kadına özgü görevlerdi. Bundan başka kabile bir baskına uğradığı zaman savaşçılara su taşımak, onları şiirlerle cesaretlendirmek, yaralıları tedavi etmek kadınlara aitti. Fakat bu görevler kadınlara bir hukuk veya şeref sağlamıyordu. Araba göre çadırı içindeki kadını ile çadırının direğine bağladığı devesi arasındaki fark pek azdı. Yani her ikisi de mirasla bırakılabilen mallardan sayılırlardı. Varis, miras bırakan babası dahi olsa varis olduğunun bir göstergesi olarak onun karısının üzerine ridasını atarak "malına varis olduğum gibi karısına da varisim" der ve ondan sonra kadını ister kendisine alıkoyma isterse kendisine almayıp mehrini almak şartıyla başkasına devr ve ya hakkından vazgeçme selahiyetine sahipti.

Arap toplum yapısında kadınlar iki sınıf oluşturuyorlardı.

1. Hür kadınlar

2. Cariyeler

Bu iki kadın sınıfı arasında esaslı farklar mevcuttu. Arabın nazarında cariyesi ile dişi devesi arasında hiç bir fark yoktu. Onu da devesi gibi alıp satardı. Hatta bazı Araplar genç ve güzel cariyeleri toplayarak bunları sermaye olarak kullanabiliyorlardı.[16]

Fakat hür kadınların durumu böyle değildi. Bunlar hukukça erkeklere denk tutulmamakla beraber cariyeler gibi de kabul edilmezlerdi. Özellikle Mekke, Yesrib ve Taif gibi yarı medeni bölgelerdeki eşraf kızları toplum içinde oldukça mevki sahibi idiler. Hatta bazı şerefli başkanların dira-

yetli kızlarının kabile içinde birçok erkekten daha muteber tutuldukları olurdu. Benî Adiyy b. Necâr kadınlarından Selmâ bnt. Amr, Kureyş kadınlarından Hatice bnt. Huveylid, Hind bnt. Utbe, Amre bnt. Alkame el-Hârisiye, Medine kadınlarından Ummu Umâre bnt. Ka'b, Ummu Hakîm bnt. el-Hâris ile meşhur Arap şairesi Hansa bu yüksek mevkiye sahip kadınlar olarak tarihte ünlenmişlerdir.

Fakat bu istisnai kadınlar bir tarafa bırakılırlarsa, Arap toplum yapısında genel olarak kadınların tüm insani haklara layık görülmedikleri anlaşılmaktadır. Gerçekte cahiliye döneminde kadınlara miras hakkı tanınmamakta, kız çocukları diri diri toprağa gömülmekte, erkekler hiç bir sınır tanımaksızın istedikleri kadar kadın ile evlenebilmekteydiler.

Arapların ve'd dedikleri kız çocuklarını diri diri gömme adetinin Benî Temîm, Kureyş ve Kinde kabileleri arasında yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik bu kabileler içerisinde kızları diri diri gömmeyi çok iyi bir davranış olarak görenler bile bulunduğunu (defnu'l-benati mine'l-mukerremâti: kızları gömmek iyi niteliklerdendir) şeklindeki sözlerin varlığı desteklemektedir.

Müberred, Benî Temîm arasında bu vahşi geleneğin ne şekilde ortaya çıktığına dair şöyle bir efsane rivayet etmektedir. "Benî Temîm kabilesi Hire'deki Lahmî emirlere senelik vergi öderlerdi. Bir sene verdikleri verginin miktarını denkleştiremediler. Hire emiri Nu'man üzerlerine asker gönderdi. Gelen askerler hayvanlarını ganimet olarak aldı, kadın ve kızlarını esir ettiler. Benî Temîm kabilesi kendilerini bağışlaması için Nu'man'a sığınmak zorunda kaldılar. O da esir edilen kadın ve kızlardan isteyenlerin kabilelerine dönmesine müsaade etti. Esir edilen kız ve kadınların tümü döndüler. Yalnız Kays b. Âsım et-Temîmî'nin kızı, Amr b. el-Muşehric'i sevmiş ve onunla evlenmiş olduğun-

dan babasının evine dönmedi, eşiyle beraber kaldı. Bu durumdan etkilenmiş olan Kays, bir daha kız evladı doğacak olursa onu öldüreceğine yemin etti. Böylece kız evlatları diri diri gömme geleneği başlamış oldu.[17] Müberred'in bu rivayeti, kızları diri diri gömme (ve'd) geleneğinin başlangıcını İslam'ın ortaya çıkışına yakın bir döneme dayandırması nedeniyle şüpheli görülebilir. Her halde kız çocuklarını diri diri gömme yaygın olmamakla beraber Araplar arasında daha eski zamanlardan beri var olup, en fazla Benî Temîm arasında yaygındı. Kız çocuklarını diri diri gömme geleneğinin bu kabileler arasında ne kadar yaygın olduğunu şu rivayet göstermektedir. "Rivayet edilmektedir ki; Bir gün Hz. Muhammed kızlarından birini kucağına almış otururken Benî Temîm kabilesinin reislerinden Kays yanına geldi. Çocuğu görünce Hz. Peygamber ile aralarında şöyle bir konuşma geçti:

"Kays:

-Ey Muhammed! kokladığın bu koyun kimdir?

Hz. Muhammed:

-Kızımdır.

Kays:

-Aman ne diyorsunuz! Benim de bunun gibi birçok kızım vardı. Fakat hiç birini koklamadım, hepsini diri diri gömdüm.

Hz. Muhammed:

-Bedbaht adam! Kalbinde insani hisler de mi yok? Evlat sevgisini hissetmeyecek kadar katı yürekli misin?"

Arapların kız çocuklarını diri diri gömmelerinin sebeplerinden biri de ekonomik idi. Çölde yiyecek darlığı, evlat yetiştirme meselesini gerçekten zor bir hale sokuyordu.

Erkek çocuklar kısa bir süre sonra çapulculuğa katılabildiklerinden onların doyurulmaları babalarının gözlerini o kadar yıldırmıyordu. Fakat kız çocukları böyle değillerdi. Fakirlik ve zorluğa düşme ihtimalinden dolayı anne ve babalar genellikle kız çocuklarını diri diri gömerek öldürüyorlardı.[18]

Kur'an'ı Kerim

O kıyamet günü diri diri gömülen kıza hangi günahından dolayı öldürüldün? diye sorulur.[19]

ayetiyle Hz. Muhammed'i çok fazla üzdüğü yukarıdaki olay ile anlaşılan bu çirkin ve vahşi geleneği kaldırmıştır.

Cahiliyede Nikah ve Boşanma

Cahiliye döneminde erkek ile kadının evlenmesi farklı şekillerde olurdu. Bunlardan biri bildiğimiz tarzda olan nikahtı. Erkek tarafı kızın babasına yahut kardeşine veya amcası ve amca oğullarına yani bizzat yakınlarından birine başvurarak (ena'mû sabahen) hitabıyla söze başlar, iki aile arasındaki denkliği açıkladıktan sonra kızı isterdi. Uygun cevap alınması durumunda kızın bedel-i bîd'i olan sadâkı yani mehri tayin edilirdi. Kızı isteyen erkek kendi kabilelerinden ise velisi kıza bazı tavsiyelerde bulunur, erkek evlatlara sahip olarak kabilenin sayı ve şerefini artırması temennisini açıklardı. Kız yabancı bir kabileye gidecek ise velisi, yine iyi geçinmeye dair tavsiyede bulunur, ayrıca erkek evlat doğurup düşmanın sayısını çoğaltmamasını temenni ederdi.[20]

Kızı almak için verilen mal kızın babasına, eğer kızın babası yoksa bundan sonra gelen diğer yakın akrabasına ait idi. Cahiliye döneminde bir baba kızını istediği adam ile evlendirebilirdi. Kızın veya erkeğin rızasını almaya gerek görülmezdi. Araplarda bu evlilik türünden başka evlilik

türleri de vardı. İslam döneminde reddedilen bu iffet zedeleyici evlilik türleri şunlardır:

1. İstibdâ' Nikahı: Seçkin bir soya sahip olmak için kadının hayızdan temiz olduğu dönemde kocasının rızasıyla diğer biriyle ilişkide bulunup hamile kalmasından ibaretti. Bir adam kendince asil bir evlada sahip olmak istediği zaman hanımına, hayızdan temizlendiği bir vakitte "git falan erkekle münasebette bulun" ondan bir döl al derdi. Kadın hamile kalıncaya kadar kocasıyla ilişkide bulunmazdı.

2. Bedel Nikahı: İki erkeğin zevcelerini değiştirmeleri adetiydi.

3. Hıdn Nikahı: Hür kadınlar açıktan zina edemezlerdi. Fakat gizli dost edinebilirlerdi. Bu duruma *nikah-ı hıdn* denilir ve bunu yapan kadınlara da *müttehizetu'l-hıdn* denilirdi. Fakat cariyeler aşikar olarak zina edebilirlerdi. Bu cariyelere *zaniye* ve *musâfeha* denilirdi.

4. Müşterek Nikah: On kişiden az olmak üzere birtakım erkekler aralarında anlaşarak bir kadını ortak eş edinirlerdi. Kadın hamile kalır ve doğurursa bu erkekleri davet eder "yaptığınız işi biliyorsunuz, işte bu çocuk doğdu" der ve onlardan hangisini sevmiş ise çocuğu ona nisbet ederdi. Bu adam da bunu kabul etmek zorunda kalırdı.

5. Biğa Nikahı: Birtakım kadınlar gelenleri kabul ettiklerine işaret olmak üzere kapılarına bayrak asar ve her geleni kabul ederlerdi. *Bağiyye* denilen bu kadınlar doğurdukları zaman adamları toplar, bilirkişi çağırırdı. Bilirkişi çocuğu bu erkeklerden hangisine benzetirse, çocuk onun olurdu.

6. Şiğar Nikahı: Bazı erkekler başlık ve mehir vermemek için kızlarını, kız kardeşlerini ve kardeşlerinin kızlarını yani vasisi oldukları kadınları mübadele suretiyle alırlardı.

7. Makt Nikahı: Babası ölen adamın üvey annelerini almaları adetiydi. Cahiliyede babası, kardeşi veya oğlu ölen kimseler irsen onların eşlerine sahip olurlardı. İsterlerse o kadınla evlenirlerdi. Bunun için de abasını kadının üzerine atar ve bu suretle başlık vermeye gerek kalmaksızın o kadının nikahlı eşi olurdu. Bunlar isterlerse kadını başkasıyla evlendirir ve bu yolla arzu ederse mehrin kendilerine verilmesini şart koşarlardı. Bazen bu gibi kadınları ölünceye kadar evlendirmedikleri olurdu. Hatta ölenin oğlu küçük ise çocuğun üvey annesini, çocuk büyüyünceye kadar bekletir, problemin çözümünü ona bırakırdı. Kureyş'e göre velinin bu kadını sahiplenmesi mübah olduğu halde Evs ve Hazrec'e göre zorunlu sayılırdı. Fakat kadın çabuk davranarak kendi kabilesine iltihak edebilirse, bu esaretten kurtulurdu. Varis daha çabuk davranarak kadının üzerine elbisesini atmayı başarırsa artık kadın nişanlanmış olurdu. Bu suretle üvey annesini alan kimseye dayzen ve bu evlilikten doğan çocuğa da maktî ve makit denilirdi. Arapların ünlülerinden Eşas b. Kays, Muayt, Kinane b. Huzeyme ve Ebü Amr b. Ümeyye'nin dayzen oldukları rivayet edilmektedir.[21]

8. Mut'a Nikahı: Velilerin onayına gerek görülmeksizin belli bir süre için akd edilen nikahtı. *Mut'a nikahı*nda kadın kendi klanında kalırdı. Kocasına bir mızrakla bir çadır verirdi. Bu suretle erkek karısının klanında bulundukça o klanın halifi gibi sayılır, evlilik sürdüğü müddetçe erkek bu klanla hareket ederdi. Kadın *mut'a*ya son vermek istediği zaman çadırın kapısını daha önce bulunduğu yönün tersine çevirirdi. Kocası bunu görünce kendi klanına dönerdi. Bu evlilikten meydana gelen çocuklar kadına ait olur, falanca kadının çocukları diye anılırlardı.

9. Tarihçi Strabon eski dönemlerde Yemen'de bir başka tür evlilik geleneğinin bulunduğundan bahsetmektedir.

Bu adete göre ailenin servetinin parçalanmaması için yalnız büyük birader evlenir, diğer kardeşler evlenemezlerdi. Fakat bunlar da resmen büyük kardeşin eşi olan kadınla serbestçe ilişkide bulunmak hakkına sahiptiler.[22]

10. Ortaklaşma Nikahı: Cahiliyede muahatlık yoluyla kardeş olan erkeklerin gerek malları gerekse eşleri ortak olurdu.

Nikah hususunda utanılacak adetlere uyan cahiliye Arapları, eşlerin sayısı konusunda hiç bir sınır tanımazlardı. Servet ve güçlerini uygun görenler istedikleri kadar kadın ve cariye alabilirlerdi. On eşi bulunan Arapların sayısı az değildi. Geylan es-Sekâfî'nin on, Kays b. Hâris Esedî'nin sekiz eşinin bulunduğu rivayet edilmektedir. Bunlar İslam dinini kabul ettikleri zaman Peygamber efendimizin emriyle eşlerinden dörtten fazlasına izin vermişlerdi.

Araplarda Hurafeperestlik

Kahinlik-Arifllik

İnsan, kendisi için kapalı ve müphem görünen durumlara karşı fıtrat itibariyle büyük bir istek ve araştırma eğilimindedir. Bu tür gizemli hadiseler; doğru veya yanlış herhangi bir şekilde izah ve tahlil edilmedikçe bu araştırma isteği durmaz, insanı sürekli huzursuz eder, durur. İşte bu nedenden dolayı her birey dikkatini çeken ve kendisini hayrete düşüren hadiseler karşısında nasıl olursa olsun bir şekilde çözüm bularak kendisini avutma gereği hisseder. İnsan, hadiselerin gerçek çözümünü bulmakta güçlük çekince zihnini kurcalayan sorulardan kurtulmak için bunları gelişi güzel birtakım etmenlere bağlar. Bu şekilde adeta kendi kendini aldatarak işin içinden çıkmak ister.

Gizemli ve muğlak hadiseleri gerçek olmayan ve zahiri etmenlere bağlayarak işin içinden çıkmak zihinleri uzun düşünme ve delillendirme yeteneğine sahip olmayan insanlar için oldukça doğaldır. Bu gibi insanlar sıkıcı ve yorucu düşüncelere katlanamadıklarından kendilerini huzursuz eden araştırma isteğini dindirmek için karşılaştıkları hadiselere görünürde az çok uygun düşen bir neden bulur, yanlış olduğu ortaya çıkar ve yeniden araştırma zorunluluğu gerçekleşir korkusuyla bu nedenin realiteye uygun düşüp düşmediğini araştırmaya yanaşmaz. İlk anda bulduğu nedeni, hadisenin gerçek nedeni olarak kabul eder.

İnsanlık doğa hakkında henüz bilimsel bilgi edinemediği dönemlerde görünen doğal olaylar ve hadiseler kapalı birer gizem içerdiklerinden açıkladığımız nedenlerden dolayı ilkel insanlar araştırma güdüsüyle bunları bir şekilde açıklama ve analiz etme zorunluluğu karşısında kalmış ve bu şekilde hurafeler doğmuştur. İslam'dan önce Araplar oldukça ilkel bir durumda olduklarından bu seviyedeki milletler gibi hadiseler ve olayların doğru olmayan açıklamaları şeklinde birçok hurafe uydurmuş ve bunlara gerçek gözüyle bakmışlardır. İslam'ın doğuşuna yakın dönemlere; yani cahiliye dönemine ait olarak rivayet edilen hurafelerin çoğunun evrenin ruhlar ile dopdolu olduğuna inanılan dönemlerin yaşam sonrası kalıntıları olduklarında şüphe yoktur. *Animizm* dini merhalesinin ürünü olan bu inanca göre, evrende gözlemlenen her olay iyi veya kötü bir ruhun eseridir. Bir başka ifade ile evrende meydana gelen olaylardan insanlar için faydalı olanlar, iyi ruhlar tarafından, zarar verenler ise kötü ruhlar tarafından yapılmaktadır.

Arabistan Yarımadası'nın daha önce açıkladığımız doğal durumu Araplarda diğer milletlere oranla ruhlar inancının

daha yaygın bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Çünkü ıssız ve sonsuz korkunç çöller, hayal gücünü çalıştırmak için çok etkili bir etmen olmuştur. Cahiliye Araplarında animizim ile ilişkili bulunan hurafelere dayanan inançların başında âriflik ve kahinlik bulunmaktadır.[23]

Arrâfet sözlük olarak gayıptan haber vermek anlamındadır. Araplar, gaipten haber verdiklerine inandıkları kahinlere arrâf veya *hâzî* ve *hazâ'* derlerdi.[24] Bütün ilkel kavimler gibi cahiliye Arapları da kehanete son derece bağlıydı ve inanmaktaydı. Onlara göre *arrâflar* bütün olayların sebebi olan ruhlarla ilişkisi olan müstesna insanlardı. *Arrâflar* ilişkide oldukları ruhların yardımıyla her şeye kadir sayıldıklarından oldukça hürmet görürlerdi. Çünkü insanlara gelecek iyilik veya kötülüğün sebebi olan ruhların *arrâf*ların arzularına göre faaliyette bulunacaklarına inanılırdı. *Arrâf*lar sonsuz çölü dolduran ruhların yardımıyla gaipten haber vermek geçmişin ve geleceğin sırlarını keşfedebilmek, hastalara şifa vermek gücüne sahip olarak bilinirlerdi. Araplar bir meselede şüpheye düştükleri zaman arrâflara danışmaya gider, aralarında bir çekişme ve düşmanlık baş gösterdiğinde *arrâf*ı hakem yapar, hastalıklarının tedavisi, rüyalarının tabiri, geleceklerinin öğrenilmesi için yine ona müracaatta bulunurlardı.

Arrâf da ağrı ve sızı gibi hastalıklar için efsun yapar, davaları çözmek üzere kura oku atar, hırsızları bulmak için bakır ibrik içine üfürür, rüya tabiri için de önemli ve seciyeli sözler söylerdi. Problemli meseleler için fal bakar veya bir ipe düğüm atarak onlara üfürürdü. Özet olarak Arap inancına göre kahin ilişkide bulunduğu ruhlar aracılığıyla her şeyi, her sırrı bilirdi. Putlarda gizlenen ruhlar, kahinler ve sihirbazlar ile konuşur, gökte olup biten şeylerden haber verir, kainatın sırlarını bildirirlerdi.

Arap rivayetlerinin anılarını koruduğu en eski kahin Benî Sa'd kahinesi ile Şak ve Sutayh adlarındaki kahinlerdir.[25] Arrâfların ruhlar ve cinlerle ilişkide bulundukları yolundaki inanç, son iki isim etrafında bir efsanevi ağ örülmesini doğurmuştur. Şak'a ait efsaneye göre; bu kahin yarım insan şeklinde garip bir yaratık idi. Yalnız bir ayağı, bir eli ve bir gözü vardı...

Sara, çarpılma, inme gibi fiziksel hastalıkları ruhlara bağlayan ilkel anlayışların, bunlarla çok yakın ilişkide bulunduğuna inandıkları insanları, garip ve olağan üstü birer ucube şeklinde düşünmeleri çok doğaldır. Sutayh hakkındaki efsanenin de ilginçlik bakımından bundan aşağı kalır yanı yoktur. Bu efsaneye göre güya Sutayh'ın vücudunda hiç kemik yok imiş... Bedeninde kemik olarak yalnız kafatası bulunuyormuş, yüzü göğsünde imiş, vücudunda kemik olmadığından bir yerden bir yere götürdükleri zaman şilte gibi dürüp, bükerek deveye yüklerlermiş. Ama kendisi bir şeye kızdığı zaman şişip kalkarmış...

Şak gibi Sutayh'ın de gerçek bir şahıs olduğu konusunda şüpheye yolaçan bu efsaneye, Şam'da oturduğuna dair ilave edilen kayıt, bunun sonradan uydurulduğunu gösteren bir mühür gibidir. Bununla beraber bütün efsanevi kahramanlar gibi hurafelerle birer acayip varlık haline sokulan bu iki şahsın da cahiliye döneminde kehanetleriyle ünlenen Şak ve Sutayh adındaki iki kahinin hatıralarından doğmuş olması zayıf bir ihtimal değildir. İslam daha hicri I. asırda çeşitli din ve inançlara sahip milletlere hakim olunca Müslümanlar, bu milletlerin kendi peygamber ve azizleri hakkında birçok mucizevi menkıbeler aktardıklarını görmüşlerdi. İslam'a girmiş olanlar bütün bu menkıbeler karşısında Hz. Muhammed'in doğumunun bu gibi mucizevî menkıbelerden yoksun olmasını bir eksiklik olarak görmüşlerdir. Sonuçta insanın tabiatındaki taklit

eğilimi ile Araplar arasında en güçlü kahin hatırasını yaşatan Şak ve Sutayh'ın Hz. Muhammed'in doğumunu müjdelediklerine dair bir menkıbe uydurulmuştur. Bu menkıbelere mucizevî bir mahiyet vermek için Rebîa b. Nasr el-Lahmî ile Husrev Nuşirvân'a birer rüya isnat edilmiş ve bu rüyalar kahinlere özgü bir üslup ile yorumlanmışlardı.

H. II. asırda uydurulmuş olması muhtemel olan bu iki menkıbeden Rebîa b. Nasr el-Lahmî'ye nisbet edilen menkıbe şu şekilde rivayet edilmektedir: "Rebîa b. Nasr el-Lahmî bir gün korkulu bir rüya gördü. Devlet yetkililerinden bir rüya yorumcusu sordu. Onlar da Sutayh ile ünlü Arap kahini Şak'ı bildirdiler. Bunun üzerine Rebîa bu iki kahini getirtti. İlk önce Sutayh'ı huzuruna kabul etti. Aralarında şöyle bir konuşma geçti:

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Beni korkutan bir rüya gördüm. Senden rüyamın ne olduğunu ve neyi gösterdiğini açıklamanı istiyorum.

Sutayh:

-Batıdan çıkan bir tay gördün. Hakimiyetinde olan topraklara, yani Yemen'e düştü. Burada, başı olan herşeyi yedi bitirdi.

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Rüyamı eksiksiz bir şekilde söyledin. Tabirini de yap.

Sutayh:

-Ülkenize Habeşliler saldıracak, Ebin ile Cureş arasındaki bölgeye egemen olacaklar.[26]

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Bu dediğin müthiş bir olaydır. Acaba bu olay benim iktidarımda mı yoksa daha sonra mı olacak?

Sutayh:

-Sizin saltanat döneminizden sonra olacak, bunlar altmış yetmiş sene sonra gelecekler. Bir süre buralarda kalacaklar, sonra genel bir savaş çıkacak, bunların tümü korkup kaçacaklar.

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Onların Yemen'den çıkışından sonra Yemen'e kim egemen olacak?

Sutayh:

-Aden'den İrem Zû Yezen adında bir şahıs çıkacak, Yemen'de Habeşlilerden tek bir kişi bırakmayacak.

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Egemenlik ve saltanat Yemen'de kalacak mı yoksa parçalanacak mı?

Sutayh:

-Parçalanacak

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Yemen hakimiyetinin kökünü kim kazıyacak?

Sutayh:

-Kendisine yücelerden vahiy gelen zeki bir peygamber.

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-O nebi hangi soydan gelecek?

Sutayh:

-Adnanîlerden gelecek. Kıyamete kadar Yemen hakimiyeti onun kavminde ve ümmetinde kalacak.

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Evrenin sonu var mıdır?

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Evet, evrenin sonu insanların toplanıp haşr olundukları gündür. O gün dünyada iyi ve itaatkar olanlar mut-

luluk ve kurtuluşa erecek; kötü ve günahkar olanlar da kötülük ve azap göreceklerdir.

Rebîa b. Nasr el-Lahmî:

-Bu haber verdiğin durum gerçek midir?

Sutayh:

-Şafağa ve ayın doğuş şekline yemin ederim ki haber verdiğim şey gerçektir ve meydana gelecektir.

Menkıbeye göre Rebîa b. Nasr, Sutayh ile yaptığı bu konuşmadan sonra Şak'ı huzuruna çağırarak rüyasını sormuş, o da aynen Sutayh gibi cevap vermiştir.

Menkıbenin İslam akidesini içeren son kısmı, bize bu menkıbenin uydurulduğu zamanı çok güzel anlatmaktadır. Sutayh'a isnad edilen ikinci mucizevî efsane de güya Hz. Muhammed'in doğumu esnasında, İran Kisrası Husrev Perviz döneminde Mûbed-i Mûbedân (dini hiyerarşinin başındaki din adamı)'ın görmüş olduğu rüyanın te'viline aittir. İslam tarihlerine geçirilmiş olan bu efsane şu şekilde aktarılmıştır:

"Husrev Nuşirvân zamanında İran'ın Mûbed-ı Mûbedân'ı bir gece rüyasında bir alay asker ve develerin bir bölük Arap atını yedeğine alarak Dicle'yi geçtiklerini ve İran'a dağıldıklarını gördü. Sahah olur olmaz rüyasını Kisra'ya haber verdi. Kisra bütün devlet görevlilerini ve Mûbedler (din adamları)i toplayarak bu rüyayı onlara aktardı. Bu esnada senelerden beri yanan ateşgedenin birden bire söndüğü haberi geldi. Kisra'nın endişesi büsbütün arttı. Hîre hükümdarı Nu'man b. Münzir'e haber göndererek bir kahin istedi. Nu'man, Abdulmesih'i gönderdi. Kisra Abdulmesih'e rüyayı ve ateşgedenin söndüğünü anlatarak bunların neye delalet ettiğini sordu. Abdulmesih, bunu ancak Şam'ın doğusunda oturan Sutayh adındaki kahinin bilebileceğini söyledi. Kisra, Abdulmesih'i rüyanın

yorumunu almak üzere görevli olarak Sutayh'a gönderdi. Abdulmesih Şam'a ulaştığı zaman Sutayh ölmek üzereydi. Abdulmesih Sutayh'a niçin geldiğini söylemeden Sutayh kendisine: "Abdulmesih süratle geldi. Ancak Sutayh kabre girmek üzeredir. Seni Sasanîlerin İmparatoru gönderdi. Sarayın sarsılması ve ateşgedenin sönmesinin neye delalet ettiğini soruyor. Bir de Mûbed-i Mûbedân'ın gördüğü rüyanın yorumunu yapmamı istiyor ki; o, rüyasında bir alay asker ve develerin bir bölük Arap atını yedeğine alarak Dicle'yi geçtiklerini ve İran'a dağıldıklarını görmüştü. Ey Abdulmesih! İlk önce okuma çoğalır. Semâ ve Udisse nehirleri taşacak. Savâ gölü batacak. İran ateşi sönecek. Şam artık Sutayh için Şam değildir. Arabın yüceliği artacak ve öyle sanıyorum ki Muhammed'in doğumu geldi çattı, diyerek öldü.[27] Hicri birinci ve ikinci asırda siyasî çekişmeler ve mezhep taraftarlığı etkisiyle eski kahinlere isnad edilerek uydurulmuş bu tür efsaneler az değildir. Emevîlerin iktidara geçeceklerine dair Yemen kahinlerine isnad edilen efsane de buna bir örnektir.[28] Muhtemelen Hâşim ile Ümeyye arasında bir tartışma çıktığı ve bunun kahin Huzâî tarafından halledildiği hakkında Arap tarihlerinde görülen efsane de bu mahiyettedir.[29]

Kahinler, kendilerine ait kısa cümlelerden oluşan secili ve kafiyeli bir üslup ile temayüz ederlerdi. Kehanetlerinin aksine bir şey ortaya çıktığı takdirde sözlerini te'vil edebilmek için gizemli ve girift bir tarzda söz söylerlerdi. Her halde kahinler oldukça zeki ve ferasetli insanlar olurlardı. Bazıları mensup oldukları bölge veya kabileye nisbetle Huzaâlı Kahin, Kureyşli Arraf kahin, Yemenli kahin, Hadramevtli kahin, Yemame Arrâfesi gibi isimlerle anılırlardı. Yemame kahininin asıl adı Zerkâ' idi.[30]

İslam'ın ortaya çıktığı dönemlerde hayatta olan Himyer kahinlerinden Hunâfer b. Tev'em ile Sevvâd b. Kârib ed-

Devsî'nin isimleri tarihe geçmiştir. Bunlardan Hunâfer b. Tev'em, Muaz b. Cebel'in irşadiyle hidayete ermiş, Sevvâd b. Kârib ise gördüğü bir rüya üzerine Hz. Muhammed'e gelerek İslam dinini kabul etmiştir. Arabistan'da kadınlardan da birçok kahine yetişmiştir. Bunlardan Yemen kahinesi Tureyfe,[31] Şihr ile Hadramevt arasında yaşayan Zebrâ', Yemen'de Hemdân kabilesine mensup olan Selmâ, Himyer kahinelerinden Ufeyrâ, Mekke'de şöhret bulan Fatıma el-Asamiyye, Yemâme arrâfesi Zerkâ', Hire arrâfesi Katiyye, Seccâh ve Benî Sa'd kahinesi Araplar arasında şöhret kazanmış ve isimleri tarihe geçmiştir.

İslam'ın, ortadan kaldırdığı cahiliye dönemi inanç ve hurafeleri arasında yer alan kehanet ve arrâfetin değeri düşmüş olduğundan medenileşmiş olan Araplar arasında artık isimlerini tarihe kaydedecek derecede ünlü kahinler, arraflar yetişmemiştir.

Cahiliye Arapları arasında Kahinlerin yanında bir de kâifler vardı. Kâifler; ayak izinden sahibinin, bir çocuğun fiziki görünüşünden babasının kim olduğunu belirleyen şahıslardı. Kâiflik çöl hayatının bir ürünüydü.

Çünkü çöl yaşamı, Arapları gerek düşmanlarını takip etmek .gerek kaçan kölelerini, kaybolan develerini arayıp bulmak için iz sürebilme becerisini kazanmaya zorluyordu. Bu zorunluluk güdüsüyle oldukça maharetli kâifler yetişmiştir. Kâifler arasında iz sahibinin genç veya yaşlı, erkek veya kadın, kız ya da dul olduğunu keşfedecek maharette insanlar bulunduğuna dair birçok efsane rivayet edilmiştir.[32]

Kâiflerin bir başka kısmı ise iki şahsın vücut azaları arasındaki benzerliği karşılaştırmak suretiyle onların nesep ve soyca denk olup olmadığını ve diğer durumları anlamaya çalışanlardır. Kâifliğin daha önceki türüne *Kiyâfetu'l-eser* (iz sürücülüğü), son türüne ise *Kiyâfetu'l-beşer* denil-

mektedir. Kiyâfetu'l-eser çöl yaşamının bir ürünü olduğu gibi Kiyâfetu'l-beşer de Araplardaki işkal nikahının ürünü idi. Cahiliye döneminde geçerli olan nikahlar arasında bir kadının birçok erkekle evlenmesine izin veren bir nikah türü vardı. Bu tür nikaha göre bir kadının birden çok eşi vardı. Kadın şayet hamile kalır ve çocuk doğurursa eşlerini toplar bir de kâif davet ederdi. Kâif, bu adamlarla doğan çocuğun vücut azalarını, fiziki özelliklerini, yüz hatlarını karşılaştırıp aralarındaki benzerliklere göre babanın kim olduğunu belirlerdi.

Cahiliye Araplarında Falcılık

Cahiliye Arapları, bugün Orta Afrika'nın ilkel kabilelerinde görüldüğü gibi falcılığa çok fazla rağbet gösteriyorlardı. Sıradan hadiselere bir olağanüstülük vererek, bunları uğurlu veya uğursuz sayma inancı *iyâfet, turuk, zelem* gibi falcılık çeşitlerini doğurmuştu.

İyâfet; kuşlarla fal bakmaktır. Araplar, kuşun uçması ve üzerinden geçmesiyle, adı ve sesiyle, bir yere tüneyip konmasıyla fal bakıyorlardı. Cahiliye Arapları, iyâfete büyük bir önem verdiklerinden kahinler ve *kâifler* gibi bir de iyâfetle uğraşan *âifleri* vardı.

Kuşların sadece uçmalarıyla fal bakmaya *tayra*, kuşla fal bakana da *zâcir* denilirdi.[33] Kuşun uçmasıyla fala bakmak için *zâcir*, kuşu uçururdu. Eğer kuş soldan sağa uçarsa uğurlu, sağdan sola uçarsa uğursuz sayılırdı. Kuşun soldan sağa uçmasına *sânih*, sağdan sola uçmasına da *bârih* derlerdi. Bu şekilde fala bakmak için her zaman âif veya zâcirlere baş vurulmazdı. Herkes kendi kendine de kuş uçurarak fala bakabilirdi. Sefere veya ava çıkan Arap, yolculuk esnasında önünde bir kuş uçarsa, bundan birtakım sonuçlar çıkarırdı. Kuş sağ taraftan uçarsa bunu

hayırlı bir fal sayar, sol taraftan uçarsa uğursuz sayarak o işten vazgeçerdi. Karga yeşil yapraklı bir dala konarsa hayra, kuru bir dala konarsa uğursuzluğa yorumlanırdı. Bir kuşun konduğu yerlere ve konduktan sonra ötmesine bakılarak hayır veya şer sonucu çıkarılırdı.

İyâfet geleneğinin kaynağı animizim inancı ile ilişkilidir. Arapların ölen bir adamın ruhunun kuş şeklinde mezarı başında dolaştığı yönündeki inançları da *tayra* ile az çok ilişkili görülebilir. *İyâfet* ve *tayra* Hz. Muhammed tarfından şiddetli bir şekilde yasaklandığından İslam döneminde Araplar bu geleneğe eski bağlılıklarını devam ettirmemişlerdir.[34]

Turuk; taşa el sürerek yapılan bir tür kehanetti. Bu tür kehanet çoğunlukla kadınlar tarfından icra edilirdi. *Turuk* kehaneti ile uğraşanlara da *turrâk* denilirdi. Turuk suretiyle fal bakma geleneğinin, Arabistan'da yaşadığını bildiğimiz fetişizim ile ilişkili bulunması uzak bir ihtimal değildir. Her taşla fal bakılmadığına ve kendisi ile fala bakılan taşlara bir özel mahiyet verilmesine göre, bu tür taşların daha önce fetiş olan taşlar olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Ezlâm; oklarla fal bakmaktır.[35] Kureyşliler, kendilerince önemli gördükleri eylemlere başlamadan önce Kabe'deki Hübel'in önüne gelir, Kabe'nin bekçisinin yanında bulunan yedi ok ile fal bakarlardı. Bu oklardan bazılarının üzerinde "bana Hübel emretti", bazılarının üzerinde de "Hübel bana yasakladı", diğerlerinin üzerinde de "ğufl (boş)" ifadeleri yazılı idi.[36] Fal oku çekildiğinde eğer "bana Hübel emretti oku çıkarsa uğurlu sayılır, niyet edilen iş yapılırdı. Eğer "Hübel bana yasakladı", oku çıkarsa, bu iş uğursuz olarak görülür, bir sene geçmedikçe tekrar fala bakılmazdı. Şayet "ğufl (boş)" çıkarsa, bu durumda beklemeksizin yeniden fal okları çekilirdi. Oklarla fal bakmak isteyen kimse, bir hediye ile Hübel'in bekçisine giderek amacını

söylerdi. Bekçi, Hübel'in önündeki ok dolu torbaya elini sokarak bir ok çıkarırdı. Çıkan ok, fal açma sebebi olan işin icra edilip edilmemesinden hangisine delalet ediyorsa fal açtıran kişi ona göre hareket ederdi.

Peygamber efendimizin dedesi Abdumuttalib'in Zemzem kuyusunu bularak Araplar arasında ün ve saygı kazanmasını çekemeyen amca oğullarından birinin kendisine saldırması üzerine on erkek çocuğu olduğu taktirde bunlardan birini Kabe'ye kurban edeceğine dair olan yemini yerine getirmek için Hübel'in önünde oklarla fal çektiğini ve falın oğullarından Abdullah'a isabet ettiği hakkındaki efsane (istiksam bi'lezlâm), bu konuya örnek teşkil eder. Bu efsanenin Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban ettiğine dair olan eski menkıbe ile örtüşmekte olması nedeniyle tarihi gerçekliğinden tereddüt edilse bile Kur'ân'ı Kerim'de de zikredilen *istiksâm bi'l-ezlâm*'ın yerine getiriliş şeklini göstermesi açısından anılmaya değer görülmektedir.

İyâfet, *tayra*, *turuk* ve *zelem* Hz. Muhammed tarfından şiddetle men edilmiş olduğundan Araplar aşama aşama eski alışkanlıklarını terk etmişlerdir.[37]

DİPNOTLAR

1 Bkz. "İslam Öncesi Arapların Tedeyyünleri" adlı makalemize, *Daru'l-Fünûn İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı 4

2 Zi rahm, akraba anlamındadır. Rahm anneye ait bir uzuv olduğuna göre Araplar o devirlerde "Rahm" akrabalığında ortaklık tarzında telakki ettikleri anlaşılmaktadır.

3 Âkile, diyet bağlamak anlamındaki akl'dan türetilmiş olup "diyet bağlayan topluluk" anlamındadır. Bu anlamıyla "âkile"; fertleri arasında kan davası dayanışması bulunan topluluk demektir. Araplara göre bir âkileye mensup fertlerden birinin işlediği suçtan âkilenin bütün bireyleri sorumlu olduğu gibi, bir ferde vuku bulan saldırının intikamını almakta bütün akile mensupları mükelleftirler. Demek ki saldırıya uğrayan bireyin intikamını almak yalnız onun *âl* ve *iyâline* değil, bütün âkileye düşmekteydi. Bu intikam mutlaka saldırıya uğrayan fertten değil onun âkilesine mensup herhangi bir fertten de alınıyordu. İntikamın diyet ile telafisi kararlaştırıldığında diyeti verme görevi gibi, diyeti alma hakkı da bütün âkileye düşmekteydi.

4 Nesebî asabe, kan bağı bulunan akrabayı içerip üçe ayrılmaktaydı. 1. Asabe bi nefsihi, 2. Asabe bi ğayrihi. 3. Ababe maa ğayrihi. Asabe bi nefsihi bir adamın oğullarından, torunlarından, babasından ve baba yönünden olan dedelerinden, kardeşlerinden, kardeşlerinin oğulları ile torunlarından, amcalarından ve amcalarının oğulları ile torunlarından ibaret olup yalnız erkekleri içermektedir. Asabe bi ğayrihi erkek kardeşleriyle birlikte bulunmak itibariyle asabe olan kadınlardır. Asabe maa ğayrihi ise bir kadının diğer bir kadınla asabe olmasıdır.

5 Dai, *ğanî* vezninde olup evlatlık demektir.

6 Cahiliye döneminde meydana gelen istilhaktan Beni Ümeyye'nin atası olan Zekvân adındaki köleyi kendi ailesine ilhak etmesi gibi bazıları tarihe geçmiştir. Ümeyye bu köleyi kendi nesebine katarak ona Ebû Amr künyesini vermiştir. Zekvân ondan sonra Ebû Amr b. Ümeyye diye anılmıştır. Hz. Osman'ın baba tarafından akrabası olan Velid b. Ukbe, Zekvân'ın soyundan idi.

7 Bazı tarihçiler Ziyad'ın Ebu Süfyan'ın gayri meşru ancak gerçek oğlu olduğunu iddia edip durumu şu şekilde izah etmektedirler: Muaviye iktidarı ele geçirmek için Arap dahileri kendi tarafına çekmeye çalışırken, Ziyad'ı da ikna etmeye önem verdi. Taif ahalisinden Ebû Meryem Seluli isminde bir meyhanecinin şehadetiyle Ziyad'ı babası Ebû Süfyan'ın nesebine kattı. Yani adı geçen Ebû Meryem Selûli,

vaktiyle Ebû Sûfyan'ın kendisine müracaat ederek bir kadın istediğinde Ziyâd'ın annesi Sümeyye'yi götürmüş olduğuna ve bu ilişkiden Sümeyye'nin hamile kalarak Ziyâd'ı doğurduğuna şehadet etti. Bu şehadet üzerine Muaviye, Ziyâd'ın kendi kardeşi olduğunu ilan etti. Bunun yanında bu rivayeti reddeden ve Ziyâd'ın gerçek soyunu gösteren başka bir iddiada da bulunulmaktadır. Rivayet edilmektedir ki: Arap dahilerden olan Ziyâd'ın annesi Sümeyye adında bir cariyedir. Sümeyye, Ziyâd'ı Sakîf kabilesinin mevlalarından Ubeyd adında bir köleden doğurmuştur. Fakat bu köle meçhul bir şahıs olduğundan, Araplar daha çocukluğunda zeka ve dirayeti ile dikkat çeken Ziyâd'ı kendi babasının oğlu anlamında "Ziyâd b. Ebîhi" diye çağırmışlar. Bu ikinci iddiaya göre, Ebû Sûfyan ile Sümeyye arasında bir ilişkinin meydana gelmemiş olduğundan Ziyâd'ın, Muaviye'nin babası olan Ebû Sûfyan'ın nesebine ilhakına cahiliye dönemindeki istilhak geleneğinden ilham alınarak gerçekleştirilmiş bir olay gözüyle bakılabilir. Abbasî halifelerinden Mehdî'nin H 160 tarihinde Ziyâd'ın nesebini tekrar Ubeyd soyuna çevirmesi Muaviye döneminde gerçekleştirilen bu olayın bir tür sahtecilik olduğunu göstermektedir.

8 Halîf; daîden biraz farklıydı. Dai ailenin öz evladı gibi kabul edildiği halde halîf hakkındaki anlayış böyle değildi. Gerçi halîf de dahil edildiği kabile fertleri gibi mirasa katılarak onlar kadar hisse almaktaydı. Fakat halîf öldürüldüğünde diyeti kabilenin asıl evladı gibi olmazdı. Halîf'in diyeti kabilenin asıl bireyinin diyetinin yarısı olması gerekirdi. Bir de Halîf ve hilf anlaşması sadece bireyler arasında değil, kabileler, boylar ve oymaklar arasında da olurdu. Hilfin bu son şekli bireylerin veya kabilelerin birbirlerine destek olacaklarına ve yardım edeceklerine karşılıklı olarak söz verip yemin etmeleri şeklinde olurdu. Cahiliye döneminde Abdumuttalib ile Abduddaroğulları arasında Kabe ile ilgili görevler hususunda meydana gelen anlaşmazlık ve çekişme üzerine Kureyş boyları arasında *Hılfu'l-Mutayyebûn* ve *Hılfu'l-Ahlâf* adıyla bu mahiyette iki hılf gerçekleştirilmiş olduğu rivayet edilmektedir. Yine cahiliye döneminde Kureyş boylarından bazılarının Mekke'de yerli ve yabancı hiç bir ferdi zulme uğratmamak için gerçekleştirmiş oldukları *Hilfu'l-Fudûl* da bu mahiyette idi. İslam öncesi Yesrib'deki Evs ve Hazrec kabileleri ile Yahudilerden Nadir ve Kaynuka'oğulları arasında bu tür bir hılf gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir.

9 Kabileler ve batınlar arasındaki çekişme, aile çekirdeği olan fasileden uzaklaştıkça şiddet kazanıyordu. En çok münaferet (çekişme) Kahtaniler ile Adnaniler arasında idi. İslam tarihinde birçok karanlık

nokta, ancak Adnani-Kahtani rekabeti veya Kabileler ve batınların münafereti dikkate alınmak suretiyle izah edilebilir.

10 Arap şairlerinden ünlü Bişâr b. Burd annesiyle beraber mehir malları arasına katılan köleler idiler. Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre Bişâr ile annesi Ezd kabilesinden bir adamın köle ve cariyesi idiler. Bu adam Beni Ayl'dan bir kız ile evlenirken şair ile annesini mehir olarak vermişti.

11 Esirlerden doğup da babaları tarafından evlat ilan edilmeyen çocuklar köle sayılırlardı. Arap şair ve kahramanlarından Anteretu'l-Absi babası Şeddâd'ın cariyesi olan Zubeyde'den doğmuştu. Şeddâd önceleri oğlunu köle saymış, fakat şiir ve cengaverlikte şöhreti yayılınca evladı olduğunu ilan etmişti.

12 Köle sahipleri bazen köleleri ile bir anlaşma yapar ve anlaşmada kölenin değeri iki tarafın rızası ile takdir olunurdu. Köle efendisi ile arasında kararlaştırılan meblağı belli bir zamanda vermeyi taahüt ederek, kendi kendini satın alır ve bu şekilde azad olurdu. Buna *mükatebe* denilirdi.

13 Ashabdan Mevlâ Ebû Huzeyfe diye ünlü olan Sâlim bu şekilde azad edilen kölelerden idi. Kendisi aslen İstahr ahâlisinden olup Ebû Huzeyfe b. Utbe'nin eşi Besîne'nin kölesi idi. Besine kendisini "sen sâibesin" diyerek azad etmişti. Vefatında Hz. Ömer'in kendisine bir halef göstermesini söyleyenlere "Sağ olsaydı hilafete Mevlâ Ebû Huzeyfe'yi tavsiye ederdim" demiş olduğu meşhurdur.

14 Araplar, İslam döneminde Irak ve Şam'a gelerek yerleşmiş olan İranlıları kendilerinden ayırt etmek için onlara bulundukları yörelere göre ayrı ayrı isimler vermişlerdir. Mesela Basra'da yerleşen İranlılara *usâvere*, Kufe'dekilere *uhâmere*, Cezire'dekilere *hudâreme*, Şam'dakilere de *curâceme* adını vermişlerdir. Arap gurur ve asabiyeti Arap olmayanları Araplarla aynı mertebede görmediğinden Arapların üstünlük ve saygınlıklarını korumak için gayrı arap unsuru bu gibi isimlerle ayırt ettirmiştir.

15 *"Ey Muhammed! Sana kadınların aybaşı hali hakkında da sorarlar, de ki: "O bir ezadır." Aybaşı halinde iken kadınlardan el çekin, temizlenmelerine kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri zaman, Allah'ın size buyurduğu yoldan yaklaşın. Allah şüphesiz daima tövbe edenleri sever, temizlenenleri de sever.* 2/Bakara, 222" ayeti inince bazı Araplar bu ayetle eski adetin korunduğunu sandılar. Hatta Bedevilerden bazıları Hz. Peygamber'e müracaat ederek, havanın soğuk ve elbiselerinin yetersizliğinden bahisle adet zamanında kadınların evden dışarı çıkarılmamasını rica ettiler. Elbiselerimizi onlara

verirsek bizim halimiz, vermezsek evin haricinde kalmaya mecbur olan bu zavallıların halleri oldukça kötü olur dediler. Bu müracat üzerine Hz. Peygamber bu ayetle adet gören kadınları evden çıkarmanın emredilmediğini, yalnız hayız zamanında onlara yaklaşmanın caiz olmadığının bildirilmiş olduğunu anlattı.

16 "*Evlenemeyenler, Allah kendilerini lütfu ile zenginleştirene kadar iffetli davransınlar. Kölelerinizden hür olmak için bedel vermek isteyenlerin, onlarda bir iyilik görürseniz, bedel vermelerini kabul edin. Onlara Allah'ın size verdiği maldan verin. Dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için, iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları buna zorlarsa bilsin ki Allah hiç şüphesiz onu değil zorlanan kadınları bağışlar ve merhamet eder.*" 24/Nur, 33. ayeti kerimesi bu çirkin adetin İslam'ın zuhuruna kadar devam etmiş olduğunu göstermektedir. Sahih-i Müslim'de Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ubeyy'in, namusunu satarak efendisine para kazandırmak istemeyen cariyesine baskı yapması üzerine bu ayetin nazil olduğunu rivayet etmiştir.

17 Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Muberred (285/952), el-Kâmil, I-II, Mısır, I, 278

18 Kur'an'ı Kerim'de "*Çocuklarınızı yoksulluk korkusuyla öldürmeyin. Biz onlara da size de rızık veririz. Onları öldürmek, şüphesiz büyük bir günahtır.*" 17/İsra 31 ayetiyle Arapların bu kötü gelenekleri yasaklanmıştır.

19 Et-Tekvir, 9

20 Es-Seyyid Mahmud Şükri el-Alûsi el-Bağdâdi, *Buluğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, I-III, Mısır, ?, I, 365.

21 Peygamber efendimiz döneminde Ebû Kays b. el-Eslat vefat edince oğlu cahiliye adetine göre üvey annesi Kebşe'yi almak istemişti. Kebşe Hz. Peygamber'e şikayette bulundu. Bunun üzerine "*Babalarınızın evlendikleri kadınlarla evlenmeyin...* 4/Nisa, 22" ayeti nazil olarak bu çirkin adeti kaldırdı.

22 Strabon bu adet yüzünden meydana gelen ilginç bir olay aktarmaktadır. "Bir emir kızını on dört kardeşi olan bir adama vermişti. Kadın büyük kardeşin eşi olup gece onunla kalırdı. Diğer kardeşlerin de kadından faydalanma hakları mevcuttu. Gündüz bu kardeşlerden biri kadının odasına girdiği zaman asasını kapının önüne bırakırdı. Diğerleri bunu görünce dönerlerdi. Kadın bu sonsuz ziyaretlerden usandığından gizlice on beş kardeşin asaları şeklinde bir asa yaptırdı. Yalnız kalmak istediği vakitlerde bu asayı kapısının önüne koyarak eziyetten kurtulma yolunu buldu. Bir gün bütün kardeşler çarşıda bulunuyordu. Bu durumdan istifade etmek isteyen bir kardeş hemen

eve koştu. Fakat kapının önünde bir asa gördü. Halbuki diğer tüm kardeşlerinin çarşıda olduklarını biliyordu. Şüphelenerek kadının babasına haber verdi. Babası geldi o da kapının önünde asayı gördü. Fakat kapıyı açtıkları zaman kadının odada yalnız olduğu görüldü. Kadın bu hileyi niçin düzenlediğini anlatınca şüphenin mesnetsiz olduğu ortaya çıktı. Bkz. Huart, *Le Histoirs des Arabes*, p.18

23 *Arrâfet*: kitabet vezninde ğayıptan haber vermek anlamındadır. Bu manada kehanet ile eş anlamlıdır. Arrâf ile kahin de aynı anlamdadır. Bununla beraber kehanet ve arrafet arasında bir fark bulanlar da vardır. Bunlara göre kehanet gelecekten haber vermeye, arrâfet de geçmişten haber vermeye mahsustur. Fakat, ister gelecekten haber verme olsun isterse geçmişten haber vermek olsun ikisinde de esas olan gayıptan haber vermektir.

24 *Hâzzî* ve *hazzâ'* sözcükleri bakıcı anlamında olup Keldanicedir. Keldaniler bu sözcükleri filozof ve Peygamber anlamında kullanıyorlardı. Araplar da hâzzî ve hazzâ' sözcüklerini hem kahin hem de müneccim için kullanmışlardır. Bu iki sözcüğün Keldanice olması Araplar arasında kehanetin gelişiminde Keldani Sabiilerinin etkisi olduğunu göstermektedir.

25 Şak ve Sutayh hakkındaki mitolojileri aktaran Arap tarihçiler, bunların İran Kisrası Husrev Nuşirvân döneminde yaşadıklarını kaydetmiş, Suteyh'in Beni Zeheb kabilesine mensup olup asıl isminin Rebi' b. Rebîa b. Mesud olduğu ve kendisinin Arim seli olayında doğarak Peygamber efendimizin doğduğu gün öldüğünü ve 500 sene yaşamış olduğunu ilave etmeyi de unutmamışlardır.

26 Firuzabâdi, *Kamus* (trc. Mütercim Asım), İstanbul, ? ve Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut el-Hamevi (626/1229), *Mu'cem'ul-Buldan*, I-V, Beyrut, ?, Ebin'in Yemen sınırında Aden dağında bir yer, Cureş'in de Ürdün bölgesinde bir belde olduğu anlatılmaktadır.

27 Bu menkıbe muhtelif kitaplarda birbirinden az çok farklı bir şekilde kaydedilmiştir. Menkıbenin şekli ve mahiyeti hicri II. asrın ürünü olduğunu göstermektedir. Menkıbeyi uyduranların Hz. Muhammed'in şanını yüceltmek gibi iyi niyetli bir amaç güttüklerini tahmin edebiliriz. Fakat Hz. Peygamber'in yüce şanı bu gibi menkıbelerle büyütülmeye muhtaç değildir. Hz. Muhammed'in gerçek hayatı, eseri ve özellikle Kur'an'ı Kerim karşısında herhangi bir menkıbe, ne kadar mucizevi, bir şekilde tasvir edilirse edilsin, yine sönük ve ruhsuz kalmaya mahkumdur. Hatemu'l-Enbiya'nın yüce şahsiyetini anlatmak için gerçek yaşantısını olduğu gibi aktarıp tasvir etmek yeterlidir. Abdumuttalib'in torunu onun kadar büyüktür ki yüce şahsiyetini

yüceltmek için uydurulan her efsane o büyüklüğü yanında çok sönük ve pek küçük kalır.

28 Bu efsane şu şekilde aktarılmaktadır: "Muaviye'nin annesi Hind bnt. Utbe b. Rebia önceleri Fakih b. Muğire'nin eşiydi. Fakih zengin bir adam olduğundan özel bir misafir odasına sahipti. Buraya izinsiz herkes girer, hazır bulduğu yemeği yer çıkar giderdi. Bir gün Fakih ile eşi Hind bu odada yalnız oturuyorlardı. Fakih bir nedenden dolayı dışarı çıktı. Yalnız kalan Hind uykuya daldı. Bu esnada dışarıdan bir adam bir şey bulursa yemek için bu odaya girdi. Hind'i yatmış görünce hemen süratla dışarı çıkmış, fakat kapıdan telaşla çıkarken Hind'in eşi Fakih'e rast gelmiş; Fakih, içeri girip eşinin uyandığını görünce şüpheye kapılmış, Hind'e çıkan adamın kim olduğunu sormuş. O da uykuda olduğundan kimseyi görmediğini söylemiş. Bu cevap Fakih'in şüphelerini artırdığından "haydi babanın evine!" diyerek Hind'i boşamıştı. Bu olay halk arasında dedikoduya neden olmuş, herkes Hind'in o adamla gayri meşru ilişkide bulunduğuna hükmetmişti. Utbe kızına, "hakkında dedikodu arttı, eğer eşinin dediği doğru ise söyle onu öldüreyim, böylece dedikodu bitsin, eğer doğru değilse Yemen kahinine müracaat edelim, masumiyetin doğrulansın demiş. Hind bunun bir iftira olduğunu söyleyince Utbe de Fakih'e giderek; kızını çok ağır bir şey ile itham ettin. Yemen kahinine müracaat edelim. Aramızda hakem olsun demiş. Fakih de kabul ederek mensup olduğu Beni Mahzum kabilesinden bir grupla, Utbe de Abdulmenaf kabilesinden bir grupla, beraberlerinde Hind olduğu halde Yemen'e gitmişler. Yemen'e geldikleri zaman Utbe kızına yarın sabah kahini göreceğiz, deyince Hind'in yüzü değişmiş. Utbe bu değişikliği görünce "yüzündeki değişiklik suçlu olduğunu gösterir" diye kızını korkutmuş. Hind kendimden şüphem yoktur. Fakat kahinin doğruyu söyleyeceğinden şüpheleniyorum da o nedenle yüzümün rengi değişti demiş. Utbe önce kahini deniyelim diyerek atının bir yerine bir arpa tanesi gizleyerek kahine gitmişler. Utbe kahine "Bir işin araştırılması için geldik. İçimde sakladığım sırrı bana söyle" demiş Kahin "siz arpa tanesini atın falanca yerine sakladınız"... cevabını vermiş. Bunun üzerine Utbe kendileri ile beraber bulunan, aralarında Hind'in de bulunduğu kadınları göstererek "Şu kadınların problemini çöz" demiş. Kahin kadınların yanına gitmiş. Her birinin omuzlarına eliyle vurarak geçin diyerek kadınları önünden geçirmiş. Sıra Hind'e gelince "zaniye ve kabihe olmadığın halde sen de geç, yakında bir hükümdar doğuracaksın ki adı Muaviye'dir" demiş. Kahinin bu sözüyle Hind'in suçsuz ve namuslu olduğu anlaşılınca Fakih onunla

yeniden evlenmek istemiş. Fakat Hind kabul etmeyerek doğacak hükümdarın senden başkasından olmasını arzu ederim demiş. Sonra Hind'i Ebü Süfyân almış ve bundan da Muaviye doğmuş...

29 İslam öncesi Mekke tarihinden bahsederken belirttiğimiz gibi Arap tarihçilerine göre Kureyş kabilesinin liderliğinin Hâşim'e geçmesini kardeşi Abduşems'in oğlu Ümeyye iyi karşılamayarak bir tartışma başlattı, kendisi ile Hâşim arasında münafere; yani hangisinin şerefce üstün olduğunun belirlenmesini istedi. Kureyş kabilesi münafereden sonra yenilen taraf elli deve vermek ve on sene süreyle Mekke'den çıkarılmak koşuluyla münaferenin kabulüne karar vererek Asefân denilen yerdeki Benî Huzaâ kahinine müracaat ettiler. Henüz geliş amaçlarını belirtmeden Huzaâlı kahin "parıldayan aya, ışıldayan yıldıza, yağmur döken buluta, havadaki kuşlara, yolculara yollarını bildiren işaretlere yemin ederim ki ihsan ve ikramda başta ve sonda Hâşim Ümeyye'yi geçmiştir, diyerek Hâşim'in üstünlüğünü onayladı. Bu efsanenin Benî Ümeyye devletinin düşüşüyle, Abbasîlerin yani Hâşimoğullarının iktidara geldikleri döneme ait olması veya Emevilere karşı olan Hz. Ali taraftarlarınca uydurulmuş olması uzak bir ihtimal değildir.

30 Araplar arasında amcasının kızına olan aşk ve sevdası ile ünlenen Urve b. Huzzâm el-Azarî, Yemâme kahinini şu beyti ile yaşatmıştır. "Yemame arrafına (kahinine) dedim ki: beni tedavi et. Eğer beni derdimden kurtarırsan şüphesiz gerçek bir tabibsin...

31 Araplar arasında meşhur olan efsaneye göre Tureyfe en eski kahinelerdendir. Rivayetlere göre bu kadın Me'reb seddinin yıkılarak Arim selinin her tarafı basacağını olay meydana gelmeden önce haber vermiş ve Me'reb halkı korkarak kendisine başvurup görüşlerini sorduklan zaman onlara şöyle cevap vermişti: "Size gidin deninceye kadar Mekke'ye gitmeyiniz, diyeceğimi bana öğreten Arap ve Acem'den tüm milletlerin tanrısı olan hikmet sahibi yüce Hâkimdir. Şedam cinsi deveyi alınız. Onu kan ile boyayınız. Ka'be'ye komşu olan Cürhüm kabilesinin yurdu sizin olur. Ebu'l-Ferec b. Hüseyin (356/967), *Kitabu'l-Eğani*, I-XXI. Mısır, p. III, 11.

32 En büyük kâiflerin Benî Müdlic ve Beni Mudar kabileleri arasında yetiştikleri rivayet edilmektedir. Rivayet edildiğine göre bu iki kabileden iki kâif bir deve izi görmüşler, devenin cinsini belirlemek için izi incelemişler. Biri devenin erkek diğeri de dişi olduğunu iddia etmiş. Aralarında anlaşmazlık çıkmış. İzi takip ede ede Benî Âmir yurduna gitmişler. Orada deveyi bulmuşlar, incelediklerinde devenin çift cinsiyetli olduğunu görmüşler...

33 Zâcir: engellemek anlamına gelen zecere fiilinden türetilmiştir. Falın uğursuz çıkması durumunda âlfin yüksek sesle fal açan adamı niyet ettiği şeyden şiddetle engellediği için zâcir denilmiştir.

34 Kehanet ve ârafetin yasaklanmasına dair "Nübüvvetten sonra kehanet yoktur" ve "Bir kahin veya ârife giden şahıs Muhammed'in getirdiğini inkar etmiştir." gibi hadisler rivayet edilmektedir.

35 Ezlâm kelimesi, zelem kelimesinin çoğuludur. Zelem; yeleksiz, ok demektir. Araplar, buna kıdh da derlerdi.

36 Gufl; ğufl işaretli oklara *münih* denilirdi.

37 Her tür falcılığın yasaklandığına dair birçok hadis rivayet edilmiştir. Bunlardan bir kısmını aşağıda veriyoruz:

"Kuşla fal açan veya açtıran, kahinlik yapan veya yaptıran ya da sihir yaptıran bizden değildir."

"Kuşla fal açtıran müşriktir."

"İyafet, Tayra ve Turuk cehenneme götüren işlerdendir."

DİZİN

A

Abduddar 53, 60, 98, 140
Abdu Kusay 60
Abdullah b. Cahş 80, 101
Abduluzza 60
Abdumenaf 53, 60, 112
Abdumuttalib 63, 64, 99, 113, 138, 140, 144
Abduşems 60, 62, 98, 145
Aden 93, 143
Adiy b. Nevfel b. Abdumenaf 63
Adiyy b. Zeyd 47
Adiyyoğulları 52
Adnanîler 48, 55
Adriyanus 89, 102
Afrika 22, 34, 36, 68, 70, 105, 136
Ahlaf 61
Akatlar 34
Akdeniz 28, 41, 78
Amalika 49, 51, 52, 99
Amlik 38
Amr b. Lebid 63
Amr b. Luhay 70, 71
Amr b. Münzir 92
Animizm , 8, 66
Antakya 91
Arabu Musta'ceme 36
Arabu Musta'rebe 36
Arami 45, 97
Aramice 100
Aramiler 34
Arapça 9, 34, 35
Arraf 134
Asabe 109, 111, 139
Ashabu Hicr 38
Asur İmparatorluğu 89
Asurlular 34, 88
Asya 22, 25, 27
Aştar 40, 71
Atlas Okyanusu 11
Avrupa 22, 81, 103, 115
Avusturalya 73, 74

B

Babil 11, 28, 34, 42, 50, 52, 86, 89, 97
Babilliler 71, 97
Badiye 27, 28
Bağdat 85
Bahreyn 25, 50
Bakiye Arapları 42
Basra Körfezi 11, 25, 93
Batn-ı Nahle 74
Becile 70
Bedel Nikahı 125
Belizer 46
Belka 70, 71
Belkıs 11
Beni Al 51
Beni Cumah 61
Beni Dail 66
Beni Esed 61, 66
Beni Ezrak 52
Beni Fihr 51, 66
Beni Handef 58
Beni Hanife 51
Beni Hanzala 66
Beni Haşim 62
Beni Kehlan 52
Beni Kinane 52

Beni Lahm 98
Beni Mahzum 61
Beni Nemr 66
Beni Sa'lebe 66
Beni Sa'sa 66
Beni Sehm 61
Beni Tağlib 51
Beni Teym 61
Beni Vebre 66
Beni Zıbhe 66
Beni Zühre 61, 64
Bes 74
Biğa Nikahı 125
Bizans İmparatorluğu 11
Brahmanizm 85
Buhtunnasr 50, 89, 102
Busra 45

C
Câilik Sabır Yeşu 47
Cebele b. Eyhem 46
Cedis 36, 38
Cerihbetus 95
Cumahoğulları 52
Cuvasa 48
Cürhüm 36, 49, 99, 145
Cürhümiler 49, 52, 63

D
Damyanus 44, 102
Dareti Cülcül 17
Dehna Çölü 25
Devs 70, 80, 94, 103
Devs b. İshak 80
Deyru Hunad 92
Dicle 33, 133
Doğu Roma İmparatorluğu 11, 22, 46

E
Ebu Kurab 40
Ebu Reca Umran el-Attar 69
Ebu Süfyan 139
Ebu Yede 40
Ertnatulunga 73
Esedoğulları 53
Esved 38
Eşas b. Kays 126
Evs 44, 72, 90, 98, 112, 115, 118, 126, 140

F
Fahz 112
Fasile 112
Fatıma bnt. Amr 53
Fenikece 9
Fenikeliler 35
Fetişizm 68
Fırat 11, 33, 34, 47, 105
Filistin 11, 28, 33, 35, 46, 48, 61, 62, 78, 88, 89, 97
Firavun 11

G
Gafire 38
Galatyalılar 91, 103
Gassanî Devleti 46
Gassaniler 45, 62
Gazve 32
Gazze 28, 63
Ginza 85
Goldziher 81, 103

H
Habeşçe 35
Habeşistan 11, 34, 62, 91, 93, 94, 101, 103, 117
Habeşliler 34, 63, 131
Hacer 48
Hacer-i Esved 61, 71
Hadramevt 26, 27, 28, 37, 39, 41, 43, 44, 75, 114, 135
Hadramevt Meliki 43
Halid b. Sinan el-Absi 79

Halid b. Velid 47
Hanifler 80, 81, 84
Hanzala b. Safvan el-Himyerî 79
Haricîler 51
Haşim 61, 62, 63, 98, 99
Hatice bnt. Huveylid 122
Hatsar Meot 28
Hattab b. Nufeyl 83
Havarnak Sarayı 47
Havmel 17
Havran 45
Hay 108
Hayber 64, 89
Hazkiya 89
Hazrec 44, 72, 90, 98, 112, 115, 118, 126, 140
Herakleios 24
Hıdn Nikahı 125
Hılf 110
Hicâbe 57, 60, 61, 113
Hicaz 45, 48, 49, 50, 51, 53, 56, 63, 72, 101, 114
Hicr 38, 75, 76
Hicriye 25, 27
Hiksos Devleti 37
Himyeriler 44, 98
Hind bnt. Utbe 122, 144
Hindistan 28, 103
Hindiye 47
Hint Okyanusu 11
Hire 46, 47, 48, 122, 135
Hireliler 45
Hubba 54, 60
Hud 37, 75, 76, 77, 78, 98, 99
Hunad 46
Hübel 19, 40, 64, 71, 72, 113, 137, 138
Hz. İbrahim 19, 48, 84, 138
Hz. İsa 103
Hz. İsmail 49
Hz. Muhammed 45, 51, 64, 69, 71, 79, 81, 82, 84, 99, 100, 101, 120, 123, 124, 131, 133, 135, 137, 138, 143
Hz. Musa 76
Hz. Ömer 96, 101, 102, 141
Hz. Süleyman 88
Hz. Yusuf 49

I-İ

Irak 25, 26, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 41, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 70, 92, 93, 97, 98, 99, 101, 114, 141
Irak Amalikası 41
Irak Sahrası 26
Itamara 43
İbn Antala 69
İbn Hacer 69
İbn Haldun 36, 37, 98
İbn Hişam 70, 71, 80
İbn İshak 80, 101
İbn Mace 69
İbrahim Peygamber 49, 83
İbranice 97, 100, 102
İbraniler 34, 35, 71, 98
İcâze 57, 58
İfâda 59
İgnazio Guidi 34
İl 40, 71
İlyasbas 95
İran 11, 13, 22, 23, 24, 29, 44, 46, 47, 48, 81, 86, 92, 93, 98, 101, 105, 114, 119, 133, 143
İran İmparatorluğu 11, 81
İran Şehinşahlığı 22
İrem 36, 37, 98, 132
İskenderiye 92, 104
İsmaililer 48, 49, 50, 52, 68

İsmailoğulları 49, 68
İsrailiye Devleti 88
İsrailoğulları 90
İstilhak 111
İyad 21, 51
İyas b. Kabise 48

J
Jourdain 85

K
Kabe 15, 18, 19, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 99, 137, 138, 140
Kadisiye 24
Kahtanîler 41, 44
Kasrı Bint 38
Katiyye Seccah 64
Kaydar 50
Kaydariler 48
Keldanice 9
Kızıldeniz 11, 12, 41, 76
Kinane b. Huzeyme 126
Kiyâde 57
Kudaa 53
Kudüs 28, 88, 103
Kureyş 18, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 69, 71, 72, 74, 79, 80, 97, 98, 99, 102, 112, 113, 114, 117, 122, 126, 140, 145
Kureyş Kabilesi 51
Kureyşliler 64, 82, 137
Kusay 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 71, 113, 117
Kusay b. Kilab 53
Kuss b. Sâide 20, 21

L
Lahmîler 45, 48
Lahmîler Devleti 48
Lât 19, 40, 74
Lâviz 36
Leone Caetani 82
Livâ 57, 58, 60, 61, 113

M
Mahlaf 98
Mahzumoğulları 53
Main 40, 41, 42
Mainliler 42, 43, 78
Makedonya 23, 103
Makt Nikahı 126
Mandailer 85
Maniheizm 86
Mecusilik 84
Meder 115
Medyen 77, 78
Mekke 18, 19, 24, 29, 45, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 71, 72, 73, 74, 78, 82, 83, 84, 87, 98, 113, 117, 122, 135, 140, 145
Mekkeliler 19, 63
Melkit 93
Menât 19, 40
Menazire 45
Meysir 72
Mezepotamya 52
Mısır 11, 28, 29, 36, 37, 49, 50, 78, 89, 94, 97, 104, 142, 145
Mikrat 17
Mina 59, 98
Moris 46
Muaviye 110, 139, 144
Muayt 126
Mudar 51, 112, 114, 145
Muharib b. Fihr 61

Musa b. Mişa 79, 100
Musul 51, 114
Mutayyebun 61
Muttalib 60, 63, 98, 99
Müberred 122
Müşellel 72
Müzdelife 59

N
Nâile 19, 72, 99
Nasturyus 92, 104, 105
Nazurace 85
Nebatiler 78
Necd 11, 25, 26, 28, 36, 38, 39, 50, 51, 112, 114
Necef 47
Necran 94, 103
Nedve 57, 60, 61, 113
Nesiy 98
Nesr 72
Nevfel 60, 98

O
Osman b. Hüveyris 80

P
Palmira 11
Pavlos 91, 103
Petro 76

R
Reydan Meliki 43
Rifâde 57, 58, 60, 61, 113
Ritter 34
Roma 13, 23, 45, 81, 89, 93, 102, 103, 110
Rüsam 74
Rüstem 24

S
Sabiîlik 86
Salih Peygamber 38
Sam b. Nuh 36
Samiriye 88
Sara 48, 130
Sargon 38, 43, 88, 89, 102
Sebe 11, 40, 43, 44, 94
Sebeliler 42, 43, 78
Sebe Makrebi 43
Sebe Meliki 43
Sefâret 113
Sehmoğulları 52
Semûd 36
Semud Kavmi 37
Sen Bartalemo 91
Sen Pantenus 91
Sen Siril 92, 104, 105
Sıbt 110
Sicilya 46
Sikâye 57, 60, 61, 113
Siyâde 62, 63
Sprenger 34, 81, 82
Suriye 11, 25, 26, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 45, 46, 48, 50, 53, 56, 62, 63, 70, 86, 88, 89, 91, 92, 97, 98, 101, 102, 105
Sutayh 130, 131, 132, 133, 134, 143
Suva 72
Sümerler 34, 97
Süryani 41
Süryanice 35, 97, 100
Süryaniler 100

Ş
Şak 130, 131, 133, 143
Şam 11, 28, 37, 45, 50, 53, 64, 70, 75, 91, 97, 101, 130, 134, 141
Şasular 37
Şemir Yeruş 44
Şemriru İş 40
Şiğar Nikahı 126

Şuayb 76, 77, 78, 79
Şuayb b. Zi Mahrem 79

T
Taif 74, 113, 122, 139
Tasim 36, 38
Tebük 76
Tefeül 72
Tekvin 49
Tenuhiler 51
Tevrat 28, 33, 36, 48, 49, 50, 71, 76, 91
Teyma 36
Teymoğulları 52
Thamudeni 38
Tihame 50
Tikrit 51, 114
Tiyale 70
Totemizm , 8, 66
Tudih 17

U
Ukâz Panayırı 20
Urfa 85
Uzza 40, 47, 74, 99

V
Varaka b. Nevfel 80, 101
Vedd 72

W
W. Robertson Smith 34

Y
Yahudi 13, 83, 90, 92, 94, 102, 103
Yahudiler 88, 89, 90, 93, 97, 118
Yahya 85
Yaruşalim 91
Yauk 72
Yehuda 49, 88
Yekrub Yuhanam 94
Yemame 134, 145
Yemen 10, 11, 26, 27, 28, 29, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 49, 52, 62, 71, 74, 75, 78, 79, 87, 90, 91, 93, 94, 98, 99, 102, 114, 119, 127, 131, 132, 134, 135, 143, 144
Yesrib 36, 45, 63, 64, 72, 78, 88, 89, 90, 92, 98, 112, 118, 122, 140
Yezdücerd 24
Yunanca 85

Z
Zefar 44, 93, 98, 115
Zeyd 53, 80, 83, 101
Zeyd b. Amr 80, 83, 101
Zeyd b. Amr b. Nufeyl 83, 101
Zuhreoğulları 53
Zu Main 42
Zumer Ali 40
Zu Nuvas 44, 102

Şemseddin GÜNALTAY

İslam Öncesi Araplar ve Dinleri

Kur'an'ı anlama hususunda onun indiği ortam ve şartları bilmenin ayrı bir önemi vardır. Kur'an'ın indiği dönemde Arap Yarımadasında kimler vardı? Nasıl bir hayat yaşıyorlardı? Siyasi, dini ve sosyal yapıları nasıldı? Hayatın hakim rengi ne idi? Daha da çoğaltılabilecek bu ve benzeri sorulara cevap verebilmek için Kur'an'ın (vahiyden bi haber anlamında) cahiliye olarak nitelediği İslam öncesi Arap toplumu ile ilgili inceleme ve araştırmalara ihtiyaç duyulmuştur.

Biz bu ihtiyacı bir nebze olsun karşılayabilmek maksadıyla Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay'ın *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda ve *Sırat-ı Müstakim*'de Osmanlıca olarak yayımlanan üç makalesini sadeleştirerek, günümüz Türkçesiyle okuyucuya sunduk.

THG
87165
BRO
THG (M)

ISBN: 978-975-8190-02-7
9 789758 190027

ANKARA OKULU YAYINLARI